

De danske landboreformer 1750-1850: Mellem struktur og politik

Frihedsstøtten – til minde om Stavnsløstets ophævelse i 1788.

Det er opført 1792-1797 uden for Vesterport

Indholdsfortegnelse

Indledning: At skrive reformernes historie.....	4
Første del: De strukturelle forudsætninger.....	7
Kapitel 1: Befolkningsekspllosionen og dens konsekvenser.....	7
Kapitel 2: Højkonjunkturen og markedets magt	10
Kapitel 3: Presset på naturressourcerne.....	14
Kapitel 4: Strukturernes tvang - en foreløbig opsummering.....	17
Anden del: Krisen og statens første reaktioner 1730-1770	18
Kapitel 5: Landbrugskrisen i 1730'erne og stavnsbåndets indførelse	18
Baggrunden: Vornedskabet og landmilitserne.....	19
Godsejernes modtræk	19
Stavnsbåndet som helhedsløsning	20
Stavnsbåndets karakter	20
Stavnsbåndets faktiske betydning.....	21
Kornmonopolet 1735	22
Kornmonopolets problemer	22
Krisepolitikens langsigtede konsekvenser	23
Kapitel 6: Højkonjunkturen og hoveriet: Konflikten tager form	23
Kapitel 7: De tidlige reformforsøg 1750-1770	27
Kapitel 8: Struensees radikale intermezzo 1770-1772.....	32
Kapitel 9: Guldbergs reaktion 1772-1784: Konservatismens sejr	34
Tredje del: Det afgørende årti 1784-1794	36
Kapitel 10: Kronprinsens statskup og reformkoalitionens dannelse.....	36
Kapitel 11: Den lille landbokommission og krongodseksperimentet	38
Den berømte scene på Frederiksborg Slot 15. august 1788	40
Kapitel 12: Den store landbokommission og den politiske kamp	41
Kapitel 13: Stavnsbåndsløsningen – symbol og realitet	44
Kapitel 14: Bøndernes egne reformer – den oversete revolution	46
Kapitel 15: Hoverikrisen 1789-1791 og det politiske kursskifte	48
Kapitel 16: Selvejerspørgsmålet – marked, kapital og konjunkturer	53

Fjerde del: Transformationen af landskab og samfund	56
Kapitel 17: Udskiftningen – teknisk revolution og social omvæltning	56
Eksempel: Udskiftning og udflytning af en landsby i 1700-tallet	57
Kapitel 18: Husmændene – reformernes glemte ofre	63
Kapitel 19: Perioden 1800-1849 – Konsolidering og nye konflikter	66
Femte del: Kritisk analyse og konklusion	69
Kapitel 20: Reformernes karakter – en kritisk vurdering	69
Kapitel 21: De langsigtede konsekvenser – arven til moderne Danmark	71
Kapitel 22: Afsluttende refleksioner – historiens lektioner	73
Konklusion: En transformation i perspektiv	75
Tillæg	77
1. Hedekolonisation, nyopdyrkning	77
2. Feudalisme: Godsejere vs. bønder	78
3. Ejer- og brugerforholdene	80
Jordens ejere	80
Jordens brugere	81
Konflikt og balance	82
4. Kronologisk oversigt: De danske landboreformer 1660–1880	83
Kilder:	87

Indledning: At skrive reformernes historie

Når vi i dag ser tilbage på de danske landboreformer fra perioden 1750-1850, står vi over for et af de mest transformative kapitler i dansk historie. I løbet af disse hundrede år gennemgik det danske samfund – og det vi især sige landbruget, der stadig udgjorde fundamentet for både økonomi og samfundsstruktur – en omvæltning så gennemgribende, at den ændrede hele den sociale og økonomiske orden. Fra et feudalt¹ agrarsamfund præget af binding, fællesskab og hoveritvang forvandlede Danmark til et moderne landbrug baseret på individuelt ejerskab, personlig frihed og markedsøkonomi. Men hvordan skal vi egentlig fortælle denne historie? Hvilke kræfter drev udviklingen frem? Og hvem var de virkelige aktører bag transformationen?

I mange år har den traditionelle fortælling – hvad historikeren **Ole Feldbæk**² kalder "den nationale myte" – domineret vores forståelse af landboreformerne. Det er en fortælling om oplyste statsmænd, der fra oven befriede en undertrykt bondestand. Kong Christian 7's enevælde, inspireret af oplysningstidens humane ideer om frihed og menneskerettigheder, løste ifølge denne fortælling bondens lænker gennem en række visionære forordninger fra 1780'erne og fremefter. Kulminationen kom med stavnsbåndsløsningen den 20. juni 1788, da kongen gav sit højtidelige ord på, at denne frihed aldrig ville blive tilbagekaldt eller indskrænket. På Frihedsstøtten, som blev rejst i København i 1792 af begejstrede borgere, stod budskabet indgraveret i sten: "*Kongen bød: Stavnsbåndet skal ophøre, Landbolovene gives orden og kraft*". Her var historiens dom afsagt – reformerne var kongens værk, et magisk øjeblik hvor den humane enevælde befriede sit folk.

Dette billede har præget generationer af danskere. I folkeskolen lærte børn om Christian Ditlev Reventlow som "*den ædleste statsmand, Danmark har fostret*", om kronprins Frederik som den visionære leder, der trodsede det reaktionære godsejervælde, og om 1788 som det år, da friheden kom til Danmark. Billedet var klart, heroisk og nationalromantisk: De gode kæmpede mod de onde, idealismen sejrede over egeninteressen, og oplysningen triumferede over mørket.

Men dette billede er, som Feldbæk formulerer det, "et glansbillede". Det er en fortælling, som de mænd, der selv lagde navn til reformerne, bevidst konstruerede – en politisk fortælling designet til at legitimere deres egen magt og til at positionere enevælden som folkets beskytter mod det aristokratiske godsejervælde. Og eftertidens historieskrivning

¹ Om feudalisme – se Tillæg 2.

² Vigtigste kilde til denne tekst, se kildeoversigt.

har i vid udstrækning overtaget denne samtidige selvfremstilling - uden at stille de kritiske spørgsmål, som enhver historisk analyse kræver.

Den moderne forskning har gennem de seneste årtier fundamentalt udfordret denne traditionelle fortælling. Påvirket af samfundsvidenskabernes fokus på strukturer, processer og aktører, og inspireret af den franske Annales-skoles interesse for lange historiske linjer og grundlæggende økonomiske og demografiske forhold, har historikere som Ole Feldbæk og andre kastet et nyt lys over landboreformerne. Og det billede, der tegner sig, er langt mere komplekst, nuanceret og – må det siges – også mere realistisk end den traditionelle heltefortælling.

Ved at rette blikket nedad og udad, som Feldbæk udtrykker det, bliver billedet et andet. Reformernes grundlæggende drivkraft var ikke først og fremmest oplysningstidens ideer, men konkrete økonomiske og demografiske strukturforandringer: Efter **en langvarig international lavkonjunktur fra o. 1700 til midten af 1740'erne, der medførte stadig lavere kornpriser, var det danske landbrug i dyb krise. Da kornpriserne endelig rettede sig, blev erhvervet ramt af endnu en katastrofe: kvægpest. Dette tvang kongen/regeringen (Christian 6. 1730 -1746) til en række økonomiske indgreb ("Den nødvendige politik"), som især tog sigte på at støtte dets hovedaktører: godsejerne, jfr. kapitel 5. De stærkt forbedrede landbrugskonjunkturer, der fulgte, gav økonomisk råderum til at tage fat på de afgørende hindringer for frigørelse af bondestanden, der udgjorde langt størstedelen af landets daværende befolkning. Her blev bønderne** var ikke kun passive modtagere af reformer udstedt fra oven, men aktive agenter i deres egen frigørelse – de købte godser, gennemførte udskiftninger på eget initiativ, og forhandlede vilkår for deres overgang til selveje længe før staten greb ind. Og de politikere, der i eftertiden er blevet hyldet som oplyste idealister, var i virkeligheden først og fremmest netop dét: politikere. De var pragmatiske magtmennesker, der søgte at bevare statsmagtens kontrol med en samfundsudvikling, som de hverken havde planlagt eller kunne standse, og som navigerede mellem forskellige sociale gruppers modstridende interesser med det primære formål at sikre politisk stabilitet og deres egen position.

Dette essay vil derfor fortælle landboreformernes historie gennem en dobbelt optik. På den ene side vil vi følge den politiske udvikling kronologisk gennem de skiftende regeringer og landbokommissioner, gennem forordninger og lovgivning, gennem statskup og politiske kriser. Dette er den synlige, dokumenterede historie – den historie, som kilderne direkte beretter om, og som traditionelt har domineret fremstillingerne. Men samtidig vil vi konstant spørge til de dybere lag: Hvilke strukturelle kræfter lå bag? Hvordan reagerede de forskellige sociale grupper – godsejere, gårdmænd, husmænd – på disse strukturelle forandringer? Hvad var politikernes faktiske handlemuligheder og begrænsninger? Og ikke mindst: Hvem vandt, og hvem tabte på reformerne?

For som vi skal se, var landboreformerne på ingen måde en entydig sejr for alle. Mens gårdmandsklassen virkelig oplevede en fundamental forbedring af deres økonomiske, sociale og juridiske position – en transformation der med rette kan kaldes en befrielse – så betalte en andre, endnu større befolkningsgrupper, prisen: husmændene og landarbejderne. Deres situation blev ikke blot forbigået af reformerne, den blev aktivt forværret, og dette var ingen utilsigtet bivirkning, men en bevidst politisk prioritering. Enevælden valgte at sikre sig gårdmandsklassens loyalitet gennem økonomiske garantier og juridisk beskyttelse, mens husmændene systematisk blev ofret for denne alliance – som en arbejdskraftreserve.

Endvidere vil vi se, at den lovgivning, som i eftertiden er blevet fremstillet som progressiv og bondevenlig, i virkeligheden i høj grad var godsejervenlig. Hoverireguleringen, som i myten fremstår som bondens sejr, var i realiteten godsejernes sejr – hoveriet blev ikke afskaffet eller engang væsentligt reduceret, men legaliseret på det ekstremt høje niveau, det var nået op på gennem 1700-tallets sidste halvdel. Tiende afløsningen blev gjort så dyr, at de færreste bønder benyttede sig af den. Og udskiftningslovgivningen pålagde bønderne både rentebyrderne af godsejernes investeringer og gav godsejeren ret til at genforhandle landgilden opad efter udskiftningen.

Landboreformerne var altså en langt mere kompleks og modsætningsfyldt proces, end den traditionelle fortælling antyder. De var resultatet af et kompliceret samspil mellem økonomiske konjunkturer, demografiske forandringer, sociale konflikter, politiske magtforhold og – ja, også – ideologiske strømninger. De blev ikke gennemført i én sammenhængende bevægelse fra oven, men via en række ofte modstridende initiativer over næsten et århundrede, præget af både fremskridt og tilbageskridt, af visioner og pragmatisme, af idealisme og kynisk magtpolitik, af sejre og nederlag for forskellige sociale grupper.

Dette essay vil forsøge at yde denne kompleksitet retfærdighed. Vi vil følge udviklingen kronologisk fra landbrugskrisen i 1730'erne over de første forsøg på reformer i 1750'erne og 1760'erne, gennem det afgørende tiår 1784-1794, hvor hovedlovgivningen blev vedtaget, og frem til det konstitutionelle monarki efter 1849, hvor bondestandens politiske organisering satte nye spørgsmål på dagsordenen. Undervejs vil vi konstant spørge til aktører, motiver, interesser og konsekvenser. Og til sidst vil vi forsøge at drage en kritisk balance: Hvad betød landboreformerne virkelig? Hvordan skal vi vurdere deres historiske betydning? Og hvad kan de lære os om historisk forandring mere generelt?

For landboreformerne rejser nemlig også bredere spørgsmål, som rækker ud over den specifikke danske kontekst. Hvor kommer historisk forandring fra? Er det store mænd og deres ideer, der former historien? Eller er det grundlæggende strukturelle kræfter – økonomiske, demografiske, teknologiske – som determinerer udviklingen, mens

individerne blot er brikker i et spil, de ikke kontrollerer? Eller er sandheden – som den måske oftest er – at begge perspektiver er nødvendige, og at historisk forandring kun kan forstås gennem en analyse, der kombinerer strukturers tving med aktørers valg, økonomiens logik med politikkers kunst, lange historiske processer med afgørende øjeblikke?

Med disse spørgsmål in mente, lad os nu vende blikket mod 1700-tallets Danmark, mod et landbosamfund i krise og transformation, mod bønder og godsejere, mod konger og ministre, mod de store strukturer og de små menneskelige dramaer, som tilsammen skabte en af dansk histories mest fundamentale omdannelser.

Første del: De strukturelle forudsætninger

Kapitel 1: Befolkningsekspllosionen og dens konsekvenser

For at forstå hvorfor det danske landbosamfund kom under så enormt pres fra midten af 1700-tallet, må vi begynde med at se på den måske mest grundlæggende strukturelle forandring: befolkningsvæksten. Dette kan lyde prosaisk eller teknisk, men demografiske forandringer er nogle af de mest magtfulde kræfter i historien – kræfter der ofte virker langsomt og umærkeligt, men som på sigt kan omvælte hele samfund.

Gennem størstedelen af Europas historie havde befolkningstallet været bemærkelsesværdigt stabilt. Der havde været perioder med vækst – særligt i middelalderens højkonjunktur i 1100- og 1200-tallet – men regelmæssigt blev denne vækst bremset, vendt og reduceret af det, historikere kaldes de malthusianske³ kriser: kombinationen af sult, sygdom og død. Når befolkningen voksede, blev der større konkurrence om jorden, fødevarerpriserne steg, og levestandarden faldt. Dette gjorde befolkningen mere sårbar over for sygdomme, og når så en dårlig høst eller en epidemi ramte, døde folk i stort tal, og befolkningen faldt tilbage. Det var en dyster cyklus, som gentog sig igen og igen, og som satte klare grænser for samfundets udvikling.

Men omkring midten af 1700-tallet begyndte noget fundamentalt at ændre sig i Danmark – som i store dele af det nordvestlige Europa. For første gang i historien blev en befolkningsvækst ikke bremset af de malthusianske kriser og vendt til tilbagegang. Befolkningen voksede – og blev ved med at vokse. Fra omkring 1750 til 1800 steg

³ Efter Thomas Malthus (1766-1834): I 1798 udgav han anonymt sit opsigtsvækkende værk *An Essay on the Principle of Population*, hvor han argumenterede, at befolkningen altid vil have en tendens til at vokse hurtigere end fødevareresurserne. Får denne tendens lov til at slå igennem, vil det medføre en stadig forringet levelfod og til sidst hungersnød. Ifølge Malthus er der således i naturen en indbygget modsigelse mellem kønsdrift, overlevelsesinstinkt (fødevarerbehov) og ønsket om større levelfod, der hidtil var blevet overset af de filosoffer, der ville ophæve det organiserede samfundsliv og blot lade mennesker leve i naturlig frihed. Kilde: LEX.

Danmarks befolkning med cirka en tredjedel. Dette kan lyde beskedent sammenlignet med den eksplosive vækst i 1800- og 1900-tallet, men i samtidens kontekst var det en hidtil uset udvikling.

Hvorfor skete dette? Historikere diskuterer stadig de præcise årsager, og det er klart, at flere faktorer spillede sammen. Bedre hygiejne, en gradvis forbedring af lægeviden og sundhedstilstand, måske også klimatiske forandringer der reducerede frekvensen af katastrofale misvækst. Men uanset de præcise årsager var konsekvensen klar: Der blev flere og flere mennesker, og de skulle alle brødfødes, klædes og huses.

I et moderne industrisamfund med fleksible produktionssystemer, teknologisk innovation og mulighed for masseudvandring kan befolkningsvækst absorberes relativt smertefrit. Men det 1700-tals Danmark var et traditionelt agrarsamfund med en stiv og rigid struktur. Og her blev befolkningsvæksten til et enormt pres på det eksisterende system.

Lad os forstå hvorfor dette var tilfældet. Det danske landbosamfund var organiseret omkring cirka 50-60.000 bondegårde. Disse gårde havde gennem århundreder udgjort landbrugsproduktionens grundenhed. En typisk bondegård var dimensioneret til at kunne brødføde en familie – den såkaldte kernefamilie på gårdmand, hustru og deres børn plus måske en karl eller to og en pige. Gården var også dimensioneret til at kunne yde de afgifter, den var pålagt: landgilde til godsejeren, tiende til kirken, og skatter til kronen (som godsejeren hæftede for!). Denne dimensionering var ikke tilfældig – den var resultatet af århundreders erfaring med, hvad der var økonomisk bæredygtigt.

Men disse bondegårde kunne ikke blot deles op i mindre enheder. Hvis man delte en gård i to, ville hver halvdel ikke længere kunne ernære en familie ordentligt eller betale sine afgifter. Det havde været forsøgt gennem historien i presperioder, og resultatet havde konsekvent været fattigdom, sociale problemer og i sidste ende sammenbrud. Derfor eksisterede der stærke juridiske regler mod opdeling af bondegårde – regler som både godsejere og stat havde interesse i at håndhæve, fordi de sikrede, at afgifter og skatter kunne betales.

Ej heller kunne man bare skabe nye bondegårde ved at tage jord under plov fra de såkaldte overdrev – de store græsningsarealer, der ikke blev dyrket med korn, men hvor landsbyens kreaturer græssede. Disse overdrev var nemlig ikke bare overskudsjord, der lå ubrugt af dovenskab eller mangel på initiativ. De var en absolut nødvendig del af det traditionelle landbrugssystem. Kreaturerne græssede på overdrevene og producerede dermed mælk, kød og ikke mindst den gødning, der var afgørende for kornproduktionen. Hvis man tog for meget overdrevsjord under plov, ville det reducere kvægholdet, hvilket igen ville reducere gødningen, hvilket til sidst ville undergrave hele systemets produktivitet. Der eksisterede med andre ord en følsom økologisk balance mellem agerland og græsningsarealer, som ikke kunne brydes uden at true hele systemets bæredygtighed.

Hvad så med byerne? Kunne de ikke optage overskudsbefolkningen fra landet? København var ganske vist i vækst og udviklede sig til en betydelig handelsby. Men i 1800 udgjorde københavnernes stadig kun cirka ti procent af Danmarks befolkning, og købstæderne tilsammen en anden ti procent. Otte ud af ti danskere levede på landet, og selvom byerne voksede noget, kunne de på ingen måde absorbere den befolkningsvækst, der fandt sted på landet. Og i modsætning til situationen et århundrede senere eksisterede der ingen mulighed for masseudvandring – Amerika var endnu ikke blevet det store modtagerland for europæiske emigranter.

Resultatet af denne situation var både logisk og dramatisk: Befolkningsvæksten måtte ske inden for landbosamfundets eksisterende struktur, og da den ikke kunne ske ved at forøge antallet af bondegårde, måtte den nødvendigvis ske ved, at andre befolkningsgrupper voksede. Og det var præcis, hvad der skete. Det var grupperne under gårdmandsklassen – husmændene og landarbejderne – der voksede eksplosivt.

Husmænd var den underste gruppe inden for de egentlige landboere. De havde typisk et lille hus og en lille jordlod – ofte blot to-tre tønder land, hvor en bondegård kunne have 30-60 tønder land. Denne lille jordlod var ikke tilstrækkelig til at ernære en familie, så husmanden måtte supplere med lønarbejde – typisk på en bondegård eller på en hovedgård. Nogle husmænd havde fået deres lille jordlod som betaling for at arbejde for en gårdmand eller godsejer, andre havde selv købt eller lejet den. Under dem igen var der de fuldstændige landarbejdere, der slet ikke havde jord, men levede udelukkende af lønarbejde som karle og piger på gårde og godser.

Det var disse grupper, der voksede dramatisk gennem 1700-tallets sidste halvdel. Antallet af husmandssteder eksploderede. Hvor der i begyndelsen af århundredet havde været måske 20-30.000 husmandsfamilier, var der omkring 1800 blevet til 90.000 husmands- og landarbejderfamilier tilsammen. Dette var nu den absolut største befolkningsgruppe i det danske landbosamfund – langt større end gårdmandsklassen.

Men disse mennesker skulle leve af det samme landbrugsareal, som før havde ernæret en mindre befolkning. *Og her ligger en af de grundlæggende forklaringer på, hvorfor landbosamfundet kom under så enormt pres: Den voksende befolkning skulle brødfødes på stort set det samme areal, hvilket betød, at produktiviteten måtte øges markant. Der var ikke længere plads til det traditionelle systems ineffektivitet. Landbruget måtte rationaliseres, moderniseres og intensiveres.*

Men dette var lettere sagt end gjort. For som vi skal se, var det traditionelle landbrugssystem ikke blot en samling af tekniske dyrkningsmæssige traditioner, der nemt kunne ændres. Det var indlejret i en hel social struktur – i landsbyfællesskabet med dets komplekse regler for, hvem der måtte dyrke hvad og hvor, i forholdet mellem bonde og godsejer, i de juridiske rammer for ejendomsret og arbejdsforpligtelser. At ændre

landbrugsproduktionen betød derfor ikke blot at indføre nye afgrøder eller redskaber, men at omforme hele det sociale system.

Tabel 1: Jordens ejere 1688-1700

Jordfordelingen 1688	Tønder hartkorn	%
Kronen	88.682	24,0
Præste-, kirke- og hospitalsjord	27.014	7,0
Universitet og skoler	9.704	2,5
Godser	226.142	61,0
Jordegne bønder (selvejere)	5.947	1,5
Købstadsjorder	5.912	1,5
Bornholm	8.296	2,5
I alt	371.697	100.0

Og det var netop, hvad der skulle ske. Befolkningsvæksten var en af de grundlæggende strukturelle kræfter, der gjorde, at det gamle system ikke længere var bæredygtigt. Men som vi nu skal se, blev denne kraft enormt forstærket af en anden strukturel forandring: den internationale højkonjunktur.

Kapitel 2: Højkonjunkturen og markedets magt

Hvis befolkningsvæksten var den ene store strukturelle kraft bag landboreformerne, så var den internationale højkonjunktur den anden. Og hvor befolkningsvæksten skabte pres ved at øge antallet af munde, der skulle brødfødes, skabte højkonjunkturen tilskyndelse ved at gøre landbrugsproduktion mere profitabel end nogensinde før.

Fra omkring 1740'ernes midte – altså præcis samtidig med at befolkningsvæksten for alvor tog fart – begyndte priserne på landbrugsvarer at stige. Denne prisstigning var ikke et isoleret dansk fænomen, men del af en bred europæisk og atlantisk udvikling. Den blev drevet af flere faktorer: voksende byer med købedygtige forbrugere, begyndende industrialisering der krævede større fødevarerproduktion til fabriksarbejdere, udvidelse af den atlantiske handel der skabte nye markeder, og ikke mindst de gentagne krige i Europa – særligt Syvårskrigen (1756-63) og senere Napoleonskrigene – der både ødelagde produktion i de krigsførende lande og skabte stor efterspørgsel efter fødevarer til hære og flåder.

For dansk landbrugs var denne prisstigning en guldgrube – i hvert fald potentielt. Kornprisen, som havde ligget relativt stabilt (med årlige udsving) gennem første halvdel af 1700-tallet, begyndte nu at stige markant. Det samme gjorde priserne på andre landbrugsprodukter: smør, kød, uld. Og ikke kun priserne på produkter steg – også priserne på selve jorden, på landbrugsejendomme, steg betydeligt. Jord, som før havde været en vanskelig aktiv at sælge i krisetider, blev nu en eftertragtet investering.

Denne prisstigning betød konkret, at der for første gang i generationer var økonomisk mulighed for at tjene penge på landbrug – ikke bare at overleve, men at *øge velstanden*. For den, der ejede jord og kunne producere et overskud til salg, åbnede der sig pludselig helt nye økonomiske horisonter. Man kunne ikke blot betale sine afgifter og skatter og have lidt tilbage til husholdningen, men man kunne potentielt akkumulere kapital, investere, forbedre sin gård, udvide sin produktion og blive egentlig velhavende.

Men – og her kommer det afgørende – denne mulighed kunne kun realiseres, hvis man formåede at øge produktionen. De eksisterende produktionsniveauer var tilpasset til de gamle, lavere priser. For at udnytte de nye høje priser måtte man producere mere. Og det var præcis, hvad der skabte den enorme dynamik i perioden: kombinationen af nødvendighed (flere munde at mætte) og mulighed (høje priser at profitere af) skabte en uimodståelig tilskyndelse til at øge produktionen.

Men hvordan øgede man produktionen? I et moderne industrielt landbrug ville svaret være teknologisk innovation: nye maskiner, kunstgødning, bedre avlede plantesorter og dyreracer. Men i 1700-tallets Danmark var disse muligheder endnu ikke til rådighed i nogen skala. Nogle få progressive godsejere eksperimenterede ganske vist med nye afgrøder som kløver og nye afgrøder, med forbedret redskaber og med mere systematisk avl. Men dette var pionervirksomhed, og det ville tage generationer, før det spredte sig bredt.

På kort sigt var der to hovedveje til at øge produktionen inden for det eksisterende teknologiske niveau:

Den ene vej var **intensivering**: at dyrke den eksisterende jord mere intensivt. Dette kunne ske ved at reducere den del af jorden, der lå brak (i det traditionelle trevangssystem lå en tredjedel af jorden brak hvert år), ved at gøde mere og bedre, ved at dyrke nye afgrøder, ved at udvide arbejdsindsatsen. Men intensivering havde sine grænser – uden kunstgødning var man afhængig af naturlig gødning fra kreaturer, og der var grænser for, hvor meget man kunne gøde uden at udvide kvægholdet, hvilket igen krævede mere græsningsareal.

Den anden vej var **ekspansion**: at udvide det dyrkede areal ved at tage ny jord under plov. Som vi så i forrige afsnit, var der klare grænser for, hvor meget man kunne tage af overdrevsjorden uden at true systemets balance. Men der var stadig muligheder: jord der kunne ryddes for krat og sten, lavninger der kunne drænes og gøres dyrkbare, skovareal der kunne ryddes (selvom dette var reguleret og begrænset af staten, der havde interesse i at bevare skovene).

Både intensivering og ekspansion var mulige, men begge krævede to ting: kapital og arbejdskraft. Kapital til at investere i forbedringer – rydning, dræning, gødning, bedre

redskaber. Og arbejdskraft til at gennemføre det omfattende fysiske arbejde, som enhver forbedring krævede.

Og her kommer vi til et af de mest centrale punkter for at forstå, hvordan højkonjunktoren påvirkede det danske landbosamfund: Mulighederne for at øge produktionen var fundamentalt forskellige for hovedgårdsjorden og for bondegårdsjorden.

På **hovedgårdsjorden** – den jord, som godsejeren selv dyrkede – var mulighederne relativt gode. Her var der én mand, der bestemte: godsejeren eller hans forpagter. Han kunne beslutte at investere kapital i forbedringer, og han havde direkte kontrol over arbejdskraften i form af de hoveriforpligtigelser, som fæstebønderne skyldte. Hvis han ville rydde en mark for sten, dræne en lavning eller opgrave en ny kanal, kunne han simpelthen beordre sine fæstebønder til at gøre det som hoveri. Hans hovedbarriere var kapital til eventuelle indkøb af materialer eller redskaber, men denne kapital kunne han ofte mobilisere ved at låne på sin ejendom, som jo steg i værdi under højkonjunktoren.

På **bondegårdsjorden** var situationen fundamentalt anderledes og meget mere kompliceret. Her var ejeren (godsejeren) ikke den samme som brugeren (fæstebonden). Fæstebonden havde et fæstebrev, der gav ham ret til at dyrke gården i sin levetid mod at betale landgilde og andre afgifter, men han ejede ikke jorden. Dette skabte et klassisk principal-agentproblem: Hvorfor skulle fæstebonden investere tid, kræfter og eventuel kapital i at forbedre en jord, han ikke ejede, og som han måske ikke kunne give videre til sine børn? Enhver forbedring ville jo øge jordens værdi, men denne merværdi ville tilfalde godsejeren, ikke bonden selv. Når bonden gik fra gården – enten ved sin død eller tidligere – ville godsejeren kunne kræve højere indfæstning af den næste fæster på grund af forbedringerne.

Ydermere var bondegårdens drift ikke kun fæstebondens egen beslutning. Den var indlejret i landsbyfællesskabet med dets mange regler og forpligtelser. Hvis en bonde ville ændre sin dyrkning – skifte afgrøde, flytte hegn, dræne en mark – skulle dette ofte koordineres med de andre bønder i landsbyen, fordi markerne lå spredt og sammenvævet, og fordi kreaturerne græssede i fællesskab på de afhøstede marker og på brakjorden. En enkelt bonde kunne ikke bare beslutte at eksperimentere med kløver på sine marker, hvis det ville komme i konflikt med fællesskabets beslutninger.

Dette betød ikke, at der slet ikke skete forbedringer på bondegårdsjorden – som vi skal se senere, var bønderne langt fra passive og reagerede aktivt på højkonjunktoren. Men det betød, at forbedringerne gik langsommere og var mere besværlige at gennemføre på bondegården end på hovedgården.

Og her kommer vi så til den afgørende konsekvens: Når produktionsstigningen var nemmest at opnå på **hovedgårdsjorden**, blev der et stærkt incitament for godsejerne til

at udvide hovedgårdsdriften på bekostning af bondegårdsdriften. Den mest oplagte måde at gøre dette på ville have været simpelthen at nedlægge fæstegårde og lægge deres jord ind under hovedgården. Men dette var forbudt ved lov i kongeriget – lovgivningen forbød eksplicit nedlæggelse af bondegårde, fordi staten havde interesse i at bevare skatteevnen, og fordi man historisk havde set, at nedlæggelse af bondegårde skabte sociale problemer.

Så hvis godsejeren ikke kunne nedlægge bondegårde og tage deres jord, hvordan kunne han så udvide hovedgårdsdriften? Svaret var: ved at øge hoveriet. Ved at kræve mere og mere arbejde af sine fæstebønder på hovedgårdsjorden kunne han reelt udvide hovedgårdsproduktionen uden formelt at udvide dens areal. Og det var præcis, hvad der skete.

Hoveriet – den arbejdsforpligtelse, som fæstebonden skyldte godsejeren – havde traditionelt været et supplement til gårdens drift. Bonden skulle yde et vist antal dage om året på hovedgårdens mark, typisk i de travle perioder med pløjning, såning og høst. Det præcise omfang havde ofte været uspecificeret – det skulle blot ydes "efter gammel skik og brug" eller "når herskabet forlangte det". Så længe dette hoveri var moderat, havde det fungeret som en gensidig forpligtelse: Bonden gav arbejde, godsejeren gav beskyttelse og hjælp i vanskelige tider.

Men under højkonjunkturen begyndte godsejerne at øge hoveriet drastisk. Fra at være et beskedent supplement blev det til en massiv byrde. På Sjælland, hvor udviklingen var mest ekstrem, kunne en fæstegårds hoveri omkring 1770 løbe op i 265 dage om året – heraf 60 spanddage (hvor gården skulle stille med heste og vogn) og 205 gangdage (hvor gårdmanden eller hans folk arbejdede med håndredskaber). 265 dage om året! Det svarede til næsten fem arbejdsdage om ugen året rundt for én person. Med andre ord: En betydelig del af gårdens arbejdskraft blev nu kanaliseret over på hovedgården.

Dette havde katastrofale konsekvenser for bondegårdenes drift. Den jord, der skulle brødføde ni tidendele af landets befolkning, blev nu dyrket af en arbejdsstyrke, der i stigende grad blev trukket væk til at dyrke den tiendedel, der var hovedgårdsjord. Det var, som en samtidig kritiker udtrykte det, som at presse saft af en citron: man kunne godt presse mere saft ud, men til sidst blev citronen tør og ubrugelig.

Bønderne reagerede naturligvis på denne udvikling. Klager strømmede ind til myndighederne. På Falster klagede bønderne i 1768 over deres godsejer: *"Vi må ikke alene tærse det korn, han på sine egne marker avler, men endog alt det tiendekorn, han behager at købe... Han fratager os de bedste tjenestefolk, karle og piger, og beder vi ham om selv at måtte beholde dem i vor tjeneste, så sætter han os op at ride træhesten eller lader os prygle og slå, så længe han lyster. Vi må grave hans have, skære hans brænde, vogte hans får og svin, rense hans kostald, passe hans gæs, skære hans hakkelse, og så videre."*

Godsejeren afviste ikke klagerne, men svarede med modanklager: det bønderne mest beflittede sig på, var *"dobbel⁴, drik, fylder og samkvem i gilder, som varer ved fra årets begyndelse til dets ende."* Vi kan måske grine lidt af denne konflikt, der minder om så mange arbejdskonflikter gennem historien, hvor arbejdsgiveren beskyldte arbejderne for dovenskab, og arbejderne beskyldte arbejdsgiveren for udnyttelse. Men smilet bør ikke få os til at overse det alvorlige: Dette var et samfund i dyb krise, hvor de grundlæggende interesser mellem jordens ejere og dens brugere var kommet i fundamental konflikt.

Og konflikten kunne ikke løses inden for det eksisterende systems rammer. Godsejerne havde et økonomisk incitament til at øge hoveriet – det var deres måde at profitere på højkonjunkturer. Bønderne havde et lige så stærkt økonomisk incitament til at beskytte deres egen drift og sige nej til øget hoveri. Men magten var fundamentalt asymmetrisk. Godsejeren kontrollerede gården, kunne sætte bonden ud, kunne nægte at lade hans søn overtage fæstet, kunne i praksis – om end ikke helt lovligt – straffe bonden fysisk. Bonden havde kun én egentlig magt: at klage til øvrigheden og håbe på, at staten ville gribe ind til hans beskyttelse.

Og det var netop det, der blev det politiske spørgsmål, som kom til at dominere reformdebatten: Skulle staten gribe ind i forholdet mellem godsejer og bonde? Og i givet fald – hvordan, og på hvis side?

Men før vi når til denne politiske kamp, må vi se på endnu et aspekt af højkonjunkturerens virkning: dens påvirkning af landskabet og naturressourcerne.

Kapitel 3: Presset på naturressourcerne

Kombinationen af befolkningsvækst og højkonjunktur skabte ikke bare pres på det sociale system, men også på naturressourcerne. Det traditionelle danske landbrug havde eksisteret i en slags ligevægt med naturen – ikke en perfekt ligevægt naturligvis, skovene var allerede blevet reduceret dramatisk gennem århundreder, men en nogenlunde stabil situation, hvor produktionen kunne opretholdes generation efter generation.

Nu kom denne balance under pres. Behovet for og incitamentet til at øge produktionen betød, at man begyndte at udnytte ressourcer mere intensivt og udvide det dyrkede areal på bekostning af andre arealer.

Overdrevene – de store fælles græsningsarealer – var under særligt pres. Som tidligere nævnt var disse ikke bare ledig jord, men en integreret del af systemet. Her græssede landsbyernes kreaturer i den periode, hvor de ikke var i stalden. Dette gav både mælk, kød, uld og ikke mindst den naturlige gødning, der var afgørende for kornproduktionens opretholdelse.

⁴ Betyder – så vidt jeg ved – spil, især med terninger.

Men overdrevne så også ud som et fristende reservoir af potentielt agerland. Her lå store arealer, der kun producerede græs, og som med stor arbejdsindsats – rydning, dræning, evt. gødsning – kunne tages under plov og dyrke korn til de høje priser. Og netop det begyndte at ske. Både godsejere og bønder begyndte at tage overdrevs jord under plov.

Dette skabte en kortvarig produktionsstigning, men også langsigtede problemer. Når overdrevne blev mindre, blev der mindre plads til kreaturgræsning. Dette betød enten færre kreaturer (mindre gødning til agerjorden, lavere produktivitet på sigt) eller mere koncentreret græsning på det resterende overdrevsareal (hvilket kunne føre til overgræsning og erosion). Det var et klassisk eksempel på "*the tragedy of the commons*" – ressourcen kunne på kort sigt udnyttes hårdere til alles fordel, men på langt sigt ville alle lide under nedbrydningen af ressourcen.

Hedearealerne i Jylland var i en lignende situation. Heden havde traditionelt været et enormt randområde – den blev udnyttet til græsning, til brænde og tørv, men ikke til intensivt landbrug, fordi jorden var for tør, for sur, for næringsfattig – og overvejende dækket af lyng. Men under højkonjunkturen begyndte enkelte steder en langsom opløjning af heden. Dette var besværligt og krævede stor arbejdsindsats over mange år for at gøre jorden dyrkbar, men de høje kornpriser kunne gøre det rentabelt.

Men både overdrevne og hedearealerne udgjorde også et enormt opdykningspotentiale og dermed grundlag for en langt større befolkning.

Skovene var måske under det største pres af alle. Skoven var afgørende for hele økonomien, den leverede brænde til opvarmning og madlavning, tømmer til huse og broer, planker til skibe, materialer til redskaber og værktøj. Men skovene var allerede blevet reduceret dramatisk gennem århundreder. Det Danmark, vi kender i dag med sine plantede skove fra 1800-tallet og senere, var meget mere skovfattigt i 1700-tallet. Mange steder fandtes kun spredte småkratskove og mindre skovstykker.

Under højkonjunkturen blev der endnu mere pres på skovene. Behovet for tømmer til skibe i den ekspanderende handel, behovet for brænde til den voksende befolkning, og ikke mindst fristelsen til at rydde skovareal og tage det under plov – alt dette truede de resterende skove. Og der var en alvorlig konflikt om, hvem der egentlig havde ret til skoven.

I mange tilfælde var retten til skoven delt. Én person – ofte en godsejer – ejede træerne og havde ret til at fælde dem og sælge tømmeret. Men en anden – ofte bønderne i nabolandsbyer – havde ret til græsning i skoven og ret til at samle brænde. Denne deling af rettigheder betød, at ingen følte sig fuldt ansvarlige for skovens bevarelse. Ejeren af træerne havde ikke interesse i at lade skoven stå, hvis han kunne tjene på at fælde den og

sælge tømmeret eller rydde jorden til agerland. Men han kunne heller ikke genplante effektivt, fordi bøndernes kreaturer ville æde de unge træer, når de græssede.

Bønderne på deres side havde tradition for at betragte skoven som en slags almenressource. Selvom lovgivningen klart fastslog, at de ikke måtte fælde træer uden ejerens tilladelse, var praksis ofte en anden. "Skovtyveri" – at hente træ fra skoven uden tilladelse – var udbredt og blev på mange måder betragtet som en legitimeret ret mere end som et tyveri. Dette var delvist nødvendighed – bønderne havde brug for brænde for at overleve vinteren – men det betød også, at skovene blev hugget uden nogen form for plan eller bæredygtighed.

Resultatet var, at mange skove var i elendig forfatning omkring 1770-80. De bestod ofte af gamle, fejlformede træer, som ikke blev fældet planmæssigt, og unge træer, der blev ædt eller beskadiget af græssende dyr. Der var ingen systematisk foryngelse eller pleje, og mange steder var skoven ved at degenerere til krat.

Staten var fuldt bevidst om disse problemer. Skovene var vigtige for flåden – Danmark var jo en sømagt, og uden tømmer til skibe kunne man ikke opretholde denne position. Der blev derfor forsøgt forskellige reguleringer, men med begrænset succes. På sit eget gods – krongodset – begyndte staten dog at gennemføre en mere systematisk skovforvaltning. Den tyske forstmand J.G. von Langen blev hentet til Danmark i 1763 og indførte i nogle nordsjællandske skovdistrikter en rationel skovdrift med regelmæssig hugst, systematisk genplantning og beskyttelse mod kreaturgræsning. Her blev der også eksperimenteret med udenlandske træarter – nåletræer som gran, lærk og fyr – der voksede hurtigere end de hjemlige løvtræer.

Men disse statsgodsprojekter var pionervirksomhed og dækkede kun små områder. På de private skove fortsatte misrøgten, og først med fredskovforordningen i 1805 – som vi skal vende tilbage til senere – fik staten effektive redskaber til at regulere privatskovene.

Presset på naturressourcerne var således endnu et aspekt af den grundlæggende strukturelle krise: Befolkningsvæksten og højkonjunktoren skabte behov og incitament til at udvide produktionen, men dette stødte mod de fysiske og økologiske grænser, som det traditionelle system var baseret på. Noget måtte give efter – enten måtte man finde måder at øge produktiviteten fundamentalt gennem nye metoder (hvilket ville kræve teknologisk innovation og systemiske ændringer), eller også ville man opleve en nedbrydning af ressourcegrundlaget med langsigtede katastrofale konsekvenser.

Som vi nu skal se, var det ikke teknologisk innovation alene, der løste problemet – selvom nye afgrøder og metoder spillede en rolle. Det afgørende var systemiske ændringer: ændringer i ejendomsforhold, arbejdsforpligtelser, jordfordeling og hele den sociale struktur. Og disse ændringer blev ikke primært gennemført af staten gennem reformer fra

oven, men af jordejere og jordbrugere selv, som reagerede på de økonomiske muligheder og nødvendigheder, højkonjunktoren og befolkningsvæksten skabte.

Kapitel 4: Strukturernes tvang - en foreløbig opsummering

Inden vi går videre til at se på, hvordan disse strukturelle kræfter udspillede sig politisk og socialt, er det værd at standse op et øjeblik og sammenfatte den grundlæggende situation, som det danske landbosamfund befandt sig i omkring midten af 1700-tallet.

Vi har set tre fundamentale strukturelle forandringer: En kraftig befolkningsvækst, der skabte flere munde at mætte uden mulighed for at udvide antallet af bondegårde. En langvarig international højkonjunktur, der gjorde landbrugsprodukter mere værdifulde og skabte økonomisk incitament til at øge produktionen. Og et stigende pres på naturressourcerne, efterhånden som man forsøgte at udvide produktionen inden for det eksisterende systems rammer.

Tilsammen skabte disse tre kræfter det, vi med et lidt teknisk udtryk kan kalde "strukturernes tvang". Dette betyder, at aktørerne – godsejere, bønder, husmænd, politikere – ikke længere frit kunne vælge at fortsætte, som de altid havde gjort. Det eksisterende system var simpelthen ikke længere bæredygtigt. Enten måtte det transformeres fundamentalt, eller det ville kollapse.

Men – og dette er afgørende – strukturernes tvang determinerede ikke den præcise form, transformationen skulle tage. De skabte nødvendigheden af forandring og de økonomiske incitamenter, der drev forandringen frem, men de bestemte ikke, hvordan forandringen skulle forløbe, hvilke sociale grupper der ville vinde eller tabe, eller hvilken rolle staten skulle spille.

Dette er vigtigt at forstå, fordi det netop er her, politik, magt, interesser og også ideer kommer ind i billedet. Strukturerne skabte betingelserne, men det var menneskelige aktører, der skulle navigere i disse betingelser, træffe valg, kæmpe om ressourcer og definere spillereglerne.

Som historikeren Ole Feldbæk formulerer det: *"Befolkningsvæksten i forbindelse med en lønudvikling, der haltede efter prisudviklingen, må i dag ses som den væsentligste årsag til landbrugets indre kolonisation og produktionsudvidelse. Og de stigende landbrugspriser gjorde det ikke blot attraktivt at øge produktionen, men tilskyndede også til omlægningen til nye driftsformer og afgrøder."*

Men Feldbæk tilføjer også – og dette er centralt for vores forståelse: *"I alt væsentligt var det landbosamfundet, der omdannede sig selv, i et interesse- og konfliktbetonet samarbejde mellem jordens ejere og dens brugere."*

Det er denne selvtransformation – drevet af strukturelle kræfter, men gennemført af konkrete aktører med forskellige interesser og muligheder – som vi nu skal følge gennem de næste hundrede års dramatiske historie.

Anden del: Krisen og statens første reaktioner 1730-1770

Kapitel 5: Landbrugskrisen i 1730'erne og stavnsbåndets indførelse

Ironisk nok begyndte vejen mod landboreformerne ikke med højkonjunktur, men med krise. For at forstå de politiske strukturer og institutioner, som skulle præge reformperioden, må vi gå tilbage til årene omkring 1730, da det danske landbrug gennemlevede en alvorlig krise – den sidste store landbrugskrise før den lange højkonjunktur satte ind.

Årene fra omkring 1700 til midten af 1740'erne var en vanskelig periode for landbruget. Efter den økonomiske boom i slutningen af 1600-tallet, drevet af høje kornpriser under Den Store Nordiske Krig, faldt priserne markant. Krigens afslutning i 1720 betød, at de kunstigt høje krigskonjunkturer forsvandt, og dansk korn kom under pres fra billigere korn fra Østersøområdet. Samtidig ramte flere dårlige høstår i 1730'erne, hvilket gjorde situationen endnu værre.

For mange godsejere blev situationen alvorlig. De havde gennem det foregående århundrede investeret betydelige summer i hovedgårdsbygninger – de prangende barokslotte, som stadig præger det danske landskab, blev bygget i denne periode. Disse investeringer var finansieret gennem lån baseret på forventninger om fortsatte høje indtægter. Nu, da indtægterne faldt, kom mange godsejere under pres. Antallet af tvangssalg af godser steg markant. **Rentekammeret**, der administrerede statens finanser, fulgte udviklingen med bekymring – hvis for mange godser gik fallit, ville det true skatteindtægterne.

Den unge konge Christian 6, der kom på tronen i 1730, tog situationen alvorligt. Han og hans rådgivere iværksatte en række hjælpeforanstaltninger. Først kom skattelettelser for det kriserammede landbrug. Dernæst kom en række jordlovgivningsmæssige tiltag, der skulle hjælpe med at stabilisere ejendomsforholdene. Men den tredje og mest vidtrækkende måde at hjælpe på var at sikre landbruget – og særligt godserne – billig arbejdskraft og sikre sig, at fæstegårde ikke stod tomme.

Dette resulterede i forordningen af 4. februar 1733, kendt som **stavnsbåndsforordningen**. For at forstå denne lov må vi dog først gå lidt tilbage i tiden.

Baggrunden: Vornedskabet og landmilitsen

Indgreb i arbejdskraftens frie bevægelighed var ikke noget nyt i dansk historie. Det senmiddelalderlige vornedskab, der var blevet etableret omkring 1500, havde forbudt bønder på Sjælland, Møn, Lolland og Falster at forlade deres fødegods uden ejerens tilladelse. Dette system havde eksisteret i over to hundrede år og havde givet godsejerne på Øerne en meget stærk kontrol over arbejdskraften.

Men Frederik IV havde i 1702 ophævet vornedskabet i en demonstrativ gestus – dog med en vigtig indskrænkning. Ophævelsen gjaldt kun drenge født efter kongens tronbestigelse i 1699. Dette betød, at godsejerne først omkring 1720-30 for alvor ville begynde at mærke virkningen, når de unge mænd, der ikke længere var bundet, nåede voksenalderen og kunne forlade godset.

Men netop som vornedskabets ophævelse begyndte at få praktisk betydning, indførte Frederik IV en ny forpligtelse: landmilitsen i 1701. Det danske forsvar havde traditionelt bestået af udskrevne bønder for fodfolkets vedkommende, mens rytteriet rekrutteredes fra højere samfundsgrupper. Men dette system var tungt og ineffektivt. Den nye landmilits skulle være en stående hær af fodfolk, rekrutteret systematisk fra godser efter deres størrelse.

Fra 1701 skulle godserne altså stille karle til denne nye landmilits – et bestemt antal mænd afhængigt af godsets hartkorn. For at kunne opfylde denne forpligtelse havde godsejerne brug for kontrol over deres karle. Og her begyndte mange godsejere at misbruge situationen. Selvom vornedskabet formelt var ophævet, begyndte de at tvinge karlene til at blive på godset under henvisning til, at de skulle kunne stille mandskab til militsen. Karle, der forsøgte at forlade godset, blev truet med militærtjeneste eller fysisk tvang.

Dette misbrug blev så udbredt, at den unge Christian 6 kort efter sin tronbestigelse i oktober 1730 valgte at gribe ind. Mindre end tre uger efter kroningen ophævede han sin fars landmilits. Det var en dramatisk gestus, der skulle markere den nye konges vilje til at beskytte undersåtterne mod vilkårlig magt.

Godsejernes modtræk

Men Christian 6 havde undervurderet godsejernes politiske magt. Næsten øjeblikkeligt begyndte der at strømme klager ind fra godsejerne om, at karlene udnyttede militsens ophævelse til at forlade godserne i stort tal. Godserne manglede nu både arbejdskraft til driften og fæstere til de ledige gårde. Krisen i landbruget, der i forvejen var alvorlig, blev forværret af arbejdskraftmangel.

Kun fire måneder efter sin demonstrative ophævelse af landmilitsen måtte Christian 6 slå retræte. Den 5. marts 1731 udstedte han efter enig indstilling fra sit gehejmekonseil⁵ – hvor fire højadelige godsejere sad – en forordning, der under udtrykkelig henvisning til hensynet til landbruget og til de kongelige skatter forbød enhver bonde eller karl at forlade det gods, hvor han boede, uden ejerens tilladelse. Hvis en karl nægtede at tage en gård i fæste, som godsejeren anviste ham, kunne godsejeren overlade ham til flåden eller til et af de hvervede regimente – i praksis en eksiltjeneste, der kunne vare mange år eller et helt liv.

Denne forordning genindførte i realiteten bundetheden, selvom den formelt ikke blev kaldt vornedskab. Men den havde et problem: Den tog ikke hensyn til militærets behov. Den gav godsejerne kontrol over arbejdskraften, men den sikrede ikke staten soldater.

Stavnsbåndet som helhedsløsning

Nu kom kongen under pres fra en anden side. Overkrigssekretæren, Poul Vendelbo Løvenørn, pressede på for at skaffe hæren erstatning for det billige mandskab, den havde mistet ved landmilitsens ophævelse. Men gehejmekonseilets fire godsejere vendte sig lige så enigt imod en ny landmilits – en sådan ville jo betyde omkostninger for godserne.

Christian 6 gav imidlertid efter for militærets pres. Og den løsning, der blev fundet, var en klassisk enevældig afvejning: Man pålagde byrder og betalte med privilegier. Resultatet blev **forordningen af 4. februar 1733, stavnsbåndsforskriften, der omfattede hele kongeriget.**

Ifølge denne lov skulle godsejerne stille én mand til landmilitsen for hver 60 tønder hartkorn (fra 1741 ændret til hver 40 tønder hartkorn). Dette var deres byrde. Til gengæld fik de ret til at binde alle drenge og mænd mellem 14 og 36 år (senere udvidet til 9-40 år og til sidst 4-40 år) til godset – de måtte ikke forlade det uden tilladelse, forudsat at godsejeren kunne tilbyde dem en fæstegård. Og i 1739, i landbrugskrisens slutfase, skærpede kongen yderligere godsejernes magt: Karle, der nægtede at tage en anvist gård i fæste, kunne sendes til mangeårig militærtjeneste ved et af de hvervede regimente.

Stavnsbåndets karakter

Det er vigtigt at forstå stavnsbåndets egentlige karakter. Det var ikke en binding af hele befolkningen – kun unge mænd i den arbejdsduelige alder var omfattet. Kvinder, børn under 14 (senere 4-9 år) og mænd over 36 (senere 40) år kunne frit flytte. Det bandt mænd specifikt til deres fødesogn – det sogn på godset, hvor de var født.

⁵ Gehejmekonseilet, højeste kongelige råd i Danmark fra ca. 1670 til 27.12.1770, da det blev opløst af [J.E. Struensee](#); det kendes også som Gehejmeråd. (Kilde: LEX)

Heller ikke bandt det alle lige hårdt. Gårdmænd, der havde en fæstegård, var i praksis bundet til deres gård af økonomiske grunde – de kunne ikke bare efterlade deres investering og flytte. Stavnsbåndet ramte først og fremmest karlene og de yngre husmænd – dem, der ikke havde etableret sig endnu, og som under andre omstændigheder måske ville have søgt væk for at finde bedre muligheder.

Derudover var bindingen ikke total. Godsejeren skulle tilbyde fæste for at kunne binde karlen. Hvis han ikke havde en ledig gård at tilbyde, kunne karlen i princippet søge om fripas – tilladelse til at rejse. Og dette fripas kunne godsejeren give – ofte mod betaling. Universitetet i København, der ejede cirka 750 bondegårde på Sjælland, udviklede det til en indtægtskilde at sælge fripas til unge mænd, som ønskede at søge deres lykke andetsteds.

Stavnsbåndets faktiske betydning

Når alt dette er sagt, må vi indrømme noget, som historikeren Ole Feldbæk påpeger med stor klarhed: *"I virkeligheden ved vi meget lidt om stavnsbåndets økonomiske betydning og sociale følger."*

At stavnsbåndet styrkede godsejerens position som arbejdsgiver og ved fæsteindgåelse, er sikkert. Det tryk på folkelønningerne, som det uundgåeligt medførte ved at begrænse arbejdskraftens mobilitet, var sandsynligvis en forudsætning for, at godsejerne kunne øge hoveriet så kraftigt, som de gjorde senere. Og der er mange eksempler på, at godsejerne udnyttede mulighederne for at sælge fripas som en indtægtskilde.

Men det er påfaldende, hvor lidt stavnsbåndet faktisk nævnes i samtidige kilder fra bønderne selv. Den jyske fæstegårdmand Christen Andersen, hvis dagbog er en af de fyldigste bevarede bondedagbøger fra perioden, nævner ikke stavnsbåndsløsningen med ét ord i 1788, selvom han havde to sønner at tænke på.

Dette rejser det interessante spørgsmål: Var stavnsbåndet måske ikke så bindende og undertrykkende i praksis, som den senere nationale myte har gjort det til? For bondefamilier, der stræbte efter at holde fæstegården i slægten – hvilket var det normale – behøver binding til fødesognet ikke at have føltes som en byrde. Sønnen skulle jo alligevel overtage faderens gård, hvis muligt. Og for gårdmænd selv, der skulle stille med soldater, må stavnsbåndets løsning snarere have været en lettelse – det var jo karlene og de yngre husmænd, som blev udskrevet, ikke gårdmændene.

Men uanset stavnsbåndets faktiske betydning fik det enorm *symbolsk betydning*. I eftertiden blev det til selve symbolet på den bundethed og undertrykkelse, som bondesamfundet havde lidt under. Og da kronprins Frederik i 1788 satte sit navn under stavnsbåndsløsningen – med det højtidelige løfte om, at denne frihed aldrig ville blive

tilbagekaldt – blev det fremstillet som befrielsens øjeblik, det punkt hvor bondesamfundet gik fra bundethed til frihed.

Kornmonopolet 1735

Mens stavnsbåndet skulle sikre landbruget arbejdskraft, skulle det såkaldte kornmonopol sikre det bedre afsætningsvilkår. Den 4. juli 1735 udstedte Christian 6 en forordning, der totalforbød import af fremmed korn til Danmark og til det søndenfjeldske Norge.

Målet var klart: Ved at udelukke udenlandsk konkurrence skulle danske kornproducenter sikres et garanteret marked med højere priser. Dette var merkantilistisk politik i sin reneste form – at fremme indenlandsk produktion gennem beskyttelse mod udenlandsk konkurrence.

Styret var udmærket klar over, at denne politik ikke var gratis. Den måtte betales af forbrugerne – af bybefolkningen, af husmændene, af alle dem, der ikke producerede korn til salg, men måtte købe deres brød. Kornmonopolet ville holde brødpriserne kunstigt høje til fordel for kornproducenterne.

Men i den merkantilistiske tænkning var dette acceptabelt. Økonomien var en helhed. En forbedring af landbrugets rentabilitet – og særligt storlandbrugets, godsernes – blev set som en afgørende forudsætning for økonomisk vækst. Og når landbruget blomstrede, ville effekterne sprede sig til andre erhverv.

Desuden kunne man argumentere for, at også Norge fik sine fordele. Norsk jern havde allerede i 1730 fået en begunstiget stilling på det danske marked. Kornmonopolet var således en form for økonomisk integration af helstaten, hvor forskellige landsdeles produkter blev beskyttet.

Kornmonopolets problemer

Men kornmonopolet kom aldrig til at fungere, som det var tænkt. Det blev gentagne gange lempet eller suspenderet i perioder med dårlige høster og fødevaremangel. Når nøden blev for stor, måtte staten tillade import af fremmed korn for at undgå hungersnød og oprør. Men denne lempelse skete altid tøvende og sent – staten var bange for at underminere hele princippet ved for hurtigt at give efter.

I norsk historie er kornmonopolet kommet til at stå som et af de store eksempler på, hvordan Danmark tilgodeså egne interesser på bekostning af Norge. Nordmænd måtte betale høje priser for dansk korn af ofte dårlig kvalitet, mens de i stedet kunne have købt billigere og bedre korn fra Østersøen. At Danmark samtidig beskyttede sine egne industrier mod norsk konkurrence, gjorde kun billedet værre.

På længere sigt fik kornmonopolet også negative effekter for dansk landbrug selv. Ved at skærme producenterne fra international konkurrence fjernede man incitamentet til at

forbedre kvaliteten. Dansk korn blev ikke konkurrencedygtigt på det internationale marked, og da kornmonopolet endelig blev ophævet efter Napoleonskrigene, stod dansk landbrug dårligt rustet til at eksportere.

Krisepolitikens langsigtede konsekvenser

Når vi ser tilbage på krisepolitikken i 1730'erne, er det slående, hvor uforudsete og langsigtede dens konsekvenser blev. Staten havde grebet ind med velmenende foranstaltninger for at hjælpe et kriseramt landbrug. Men disse indgreb kom til at forme det system, som skulle præge de næste 50-60 år.

Stavnsbåndet forskød magtbalancen mellem godsejere og bønder. Ved at binde arbejdskraften gav det godsejerne en magtposition, som de senere skulle udnytte til at øge hoveriet langt ud over, hvad der havde været normal praksis. Som Feldbæk formulerer det: *"Det tryk på folkelønningerne, som [stavnsbåndet] også uundgåeligt medførte, har formentlig været en forudsætning for, at godsejerne kunne øge hoveriet så langt som de gjorde, før bønderne for alvor reagerede."*

Og kornmonopolet betød, at landbruget kunne koncentrere sig om kvantitet frem for kvalitet. Man behøvede ikke tænke på at producere konkurrencedygtigt korn, man skulle bare producere mest muligt til det beskyttede marked.

Da så højkonjunktoren satte ind fra 1740'ernes midte, udspillede den sig inden for disse rammer. Og som Feldbæk påpeger: *"Produktionsforøgelsen skete overvejende på hovedgårdenes jorder gennem en skærpelse af hoveriet og til skade for driften af fæstegårdsjorden. Den intensiverede dyrkning af en tiendedel af det dyrkede areal på bekostning af de ni tiendedele, der var bondejord, skabte spændinger og konflikter, som i løbet af kun en enkel generation skulle udsætte det gamle samfund for et pres, det ikke var i stand til at modstå, og få det til at krakelere."*

Krisen i 1730'erne og statens reaktion på den havde således sat scenen for de kommende konflikter. Nu skal vi se, hvordan disse konflikter udviklede sig, da højkonjunktoren for alvor slog igennem.

Kapitel 6: Højkonjunktoren og hoveriet: Konflikten tager form

Fra midten af 1740'erne vendte konjunkturerne. Landbrugspriserne begyndte at stige – først langsomt, derefter mere markant. Antallet af tvangssalg af godser faldt. Det markedsproducerende storlandbrug var åbenlyst på vej ud af krisen.

Men denne bedring af økonomien løste ikke problemerne – tværtimod skabte den nye og dybere konflikter. For den økonomiske bedring kom ikke alle til gode. Og måden, hvorpå den kom godsejerne til gode, skabte enorme byrder for fæstebønderne.

Hovedgårdsdriftens ekspansion

Som vi så tidligere, var mulighederne for at øge produktionen bedst på hovedgårdsjorden. Her havde godsejeren direkte kontrol, kunne træffe hurtige beslutninger og havde adgang til kapital. Og det var her, omlægningen af landbruget først fandt sted.

Fra Holsten og Slesvig kom inspiration til en ny driftsform: **kobbelbruget**. I stedet for det gamle **trevangsbrug**, hvor markerne lå i tre store vange, der dyrkedes i rotation (1. år: vintersæd, 2. år: vårsæd, 3. år: brak), lagde man jorden ud i en halv snes permanente indhegnede parceller eller kobler. Hvert kobbel kunne så dyrkes efter sin egen rotation, typisk med en veksling mellem kornafgrøder og græsafrøder.

Fordelene ved kobbelbruget var flere. For det første lå en mindre del af jorden brak end i det gamle system – ofte kun en tiendedel i stedet for en tredjedel. Dette alene kunne øge den årlige produktion markant. For det andet gjorde rotationen mellem korn og græs jorden mindre udsat for udpining. Og for det tredje – og måske vigtigst – åbnede systemet mulighed for at dyrke nye, intensive foderafrøder.

Den mest revolutionerende af disse nye afgrøder var kløver. Kløver og andre bælgeplanter har den unikke egenskab, at de binder kvælstof fra luften i jorden. Dette betyder, at de faktisk forbedrer jorden, i stedet for at udpine den, som kornafgrøder gør. Samtidig giver kløver langt mere foder per areal end naturlig græsning, hvilket tillod et større kvæghold på mindre areal.

Og større kvæghold betød ikke bare mere mælk og kød til salg – det betød også mere gødning. Og gødning var den absolutte flaskehals i det traditionelle landbrug. Uden kunstgødning (der først blev tilgængelig i slutningen af 1800-tallet) var man helt afhængig af naturlig gødning fra kreaturer. Jo mere gødning, desto bedre kornhøst. Kløver brød således den onde cirkel: Mere kløver gav mere foder, mere foder gav flere kreaturer, flere kreaturer gav mere gødning, mere gødning gav bedre kornhøst.

Kobbelbruget mindskede endelig afhængigheden af overdrevsgræsningen. Når man kunne dyrke kløver og få foderet direkte fra markerne, behøvede man mindre overdrevsareal til græsning. Dette åbnede muligheden for at tage overdrevsjord under plov uden at true kvægholdet.

På hovedgårdene i Holsten og Slesvig havde denne ny driftsform vist sin værdi. Og da højkonjunktoren gav økonomisk incitament til at investere, begyndte danske godsejere at omlægge deres hovedgårdsjorder til kobbelbrug.

En af de tidlige omlægninger var på A.G. Moltkes sjællandske gods Bregentved i 1768. Og omkring 1800 havde kobbelbruget næsten fortrængt det gamle vangebrug på

hovedgårdsjorden. Dette var en stille revolution i dansk landbrug – en gennemgribende modernisering og rationalisering, som markant øgede produktiviteten.

Hoveriet som finansiering

Men denne omlægning krævede arbejdskraft – og meget af den. Jorden skulle hegnes ind med diger eller gærder. Der skulle graves grøfter til dræning. Sten skulle fjernes fra markerne. Nye veje skulle anlægges. Kløverfrø skulle sås og plejes. Det var et kolossalt arbejde.

Og arbejdskraften kom fra fæstebønderne i form af hoveri.

For at forstå den konflikt, der nu udviklede sig, må vi forstå hoveriets natur. Hoveri var ikke lønarbejde. Det var ikke en frivillig kontrakt, hvor bonden solgte sit arbejde til den bedst betalende. Det var en feudal forpligtelse, en del af fæstekontrakten – bonden skulle stille med arbejde på hovedgården som en del af den "betaling", han gav for at fæste gården.

Men hvor meget hoveri? Her var det afgørende, at fæstebrevene typisk ikke specificerede det præcise omfang. Der stod blot, at bonden skulle yde hoveri "efter gammel skik og brug" eller "når herskabet forlangte det". Dette fungerede fint, så længe der var en fælles forståelse af, hvad der var rimelig. Så længe godsejeren kun forlangte hoveri til de sædvanlige opgaver – pløjning, såning og høst på hovedgårdens marker – og bonden accepterede dette som en rimelig del af fæstekontrakten, kunne systemet fungere.

Men da godsejerne under højkonjunkturen begyndte at øge hoveriet dramatisk – både i omfang og i art – blev denne balance brudt. Pludseligt skulle bonden ikke bare hjælpe til i høsten, han skulle også grave grøfter, bygge diger, køre sten, tærse godsejernes korn, ja endog "*grave hans have, skære hans brænde, vogte hans får og svin, rense hans kostald, passe hans gæs, skære hans hakkelse*", som de klagende bønder fra Falster formulerede det.

Og omfanget voksede eksplosivt. Som tidligere nævnt kunne en fæstegårds hoveri på Sjælland omkring 1770 løbe op i 265 dage om året – næsten fem arbejdsdage om ugen året rundt. Selv hvis vi medregner, at en del af dette var spanddage, hvor gården skulle stille med heste og vogn (hvilket dog også krævede en karl til at køre), og at en del af arbejdet kunne udføres af gårdens ansatte karle snarere end gårdmanden personligt, var det stadig en enorm byrde.

Bondens perspektiv

Lad os for et øjeblik forsøge at se situationen fra en fæstebondes perspektiv omkring 1760-70.

Han havde overtaget gården efter sin far eller svigerfar, måske betalt en indfæstningsafgift for privilegiet. Han betalte landgilde til godsejeren – korn, smør, måske nogle høns eller

gæs. Han betalte tiende til kirken – en tiendedel af sin høst. Han betalte skatter til kronen – både direkte skatter og forskellige afgifter. Alle disse betalinger lå fast, de var præciseret i fæstebrevet eller ved lov.

Men nu kom godsejeren og forlangte mere og mere hoveri. Pludseligt skulle bonden eller hans karl være på hovedgårdens mark fire-fem dage om ugen. Dette betød, at hans egen gård blev forsømt. Hans mark blev ikke pløjet til tiden, hans afgrøder blev ikke passet ordentligt, hans høst blev ikke bjærget, når den var moden. Alt dette var konsekvenser af det øgede hoveri.

Og værst var det måske, at godsejeren systematisk tog bondens bedste folk. Som falsterbønderne klagede: *"Han fratager os de bedste tjenestefolk, karle og piger."* Det var ikke bare ekstra arbejdstid, det var kvaliteten af hans arbejdskraft, der blev trukket væk.

Samtidig så bonden, at godsejeren blomstrede på hans arbejde. Hovedgården blev udbygget. Nye bygninger rejste sig. Markerne blev forbedret. Høsten blev større. Og alt dette hvilede på bondens arbejde, som han ydede uden betaling.

Det er rigtigt, at også bonden fik højere priser for sit korn. Højkonjunktoren kom også ham til gode. Men hans produktion var begrænset netop på grund af hoveriet. Og hans landgilde lå fast – han kunne ikke bare hæve sin "leje" til godsejeren, fordi hans produkter var blevet mere værdifulde.

Fra bondens perspektiv var situationen dybt uretfærdig. Godsejeren profiterede dobbelt: Han fik højere priser for sine produkter, OG han udviklede sin produktion på bondens bekostning. Bonden derimod profiterede kun halvt: Han fik højere priser, men hans produktion blev begrænset af hoveriets byrde.

Godsejernes perspektiv

Men lad os også forsøge at se situationen fra godsejernes side.

For godsejeren var hoveriet ikke udnyttelse, men en legitim ejendomsret. Han ejede jorden – både hovedgårdsjorden og fæstegårdsjorden. Bonden fæstede gården af ham og betalte derfor gennem landgilde og hoveri. Dette var en århundredgammel ordning, anerkendt i lov og ret.

Når godsejeren nu ønskede at forbedre sin jord og øge produktionen, var det hans gode ret som ejer. Og at bruge hoveri til dette var ikke anderledes end at bruge hoveri til de traditionelle opgaver. Det var stadig arbejde på hans jord, med hans ressourcer, til hans fordel.

Desuden var godsejeren også under pres. Han havde investeret kapital i sin ejendom – ofte for lånte penge. Disse lån skulle forrentes og tilbagebetales. Under landbrugskrisen havde mange godsejere været på randen af fallit, ja en del gik faktisk fallit. Nu, da tiderne

igen var bedre, måtte han profitere maksimalt for at sikre sin økonomiske position. Konkurrence fra andre godsejere, der moderniserede deres drift, tvang ham til at gøre det samme.

Og hvad angår bondens klager over, at hoveriet tog hans arbejdskraft fra hans egen gård – vel, det var bondens eget ansvar at organisere sit arbejde, så han kunne opfylde både sine egne behov og hoveriforpligtelserne. Hvis han skulle bruge flere karle for at klare det, måtte han ansætte dem. Hvis hans egen drift led under hoveriet, måtte han arbejde hårdere eller mere effektivt.

Fra godsejernes perspektiv var bøndernes klager udtryk for dovenskab og modstand mod modernisering. Som den ene godsejer formulerede det i sit modindlæg til bondeklagerne: Det, bønderne mest beflittede sig på, var *"dobbel, drik, fylderi og samkvem i gilder, som varer ved fra årets begyndelse til dets ende."*

En uløselig konflikt

Her står vi altså med to perspektiver, der er fundamentalt uforenelige. Bonden oplevede sit hoveri som uretfærdig udnyttelse, der blev værre og værre. Godsejeren oplevede hoveriet som sin legitime ret, og bondens klager som udtryk for dovenskab.

Denne konflikt kunne ikke løses inden for systemets egne rammer. Der var ingen neutral instans, der kunne træde til og sige: *"Dette er rimeligt hoveri, dette er urimelig udnyttelse."* Godsejeren havde magten – han kunne sætte bonden ud, nægte hans søn at overtage fæstet, i praksis straffe ham fysisk gennem ridefogeden.

Bondens eneste reelle våben var at klage til statsmagten og håbe på, at kongen ville gribe ind til hans beskyttelse. Og netop dette blev det centrale politiske spørgsmål gennem de næste årtier: Skulle staten gribe ind i forholdet mellem godsejer og bonde? Skulle den begrænse godsejernes ejendomsret for at beskytte bønderne? Og hvis ja – hvordan?

Dette spørgsmål dominerede reformdebatten fra 1750'erne og fremefter. Og det var et spørgsmål, som enevælden nølede længe med at besvare, fordi svaret ville kræve, at den valgte side i en fundamental social konflikt.

Kapitel 7: De tidlige reformforsøg 1750-1770

Mens konflikten om hoveriet var den mest påtrængende og følelsesladede, var der også andre problemer med det eksisterende system, som begyndte at blive tydelige under højkonjunkturen. Og interessant nok var det ikke kun kritikere af godsejersystemet, der så disse problemer – nogle af de mest fremsynede godsejere begyndte selv at indse, at systemet skulle ændres.

Oplysningstidens agronomiske diskussion

I 1750'erne og 1760'erne blomstrede en livlig offentlig diskussion om landbrugets problemer og løsninger. Inspireret af oplysningstidens tro på fornuft, fremskridt og systematisk viden, begyndte dannede mænd – embedsmænd, godsejere, præster, læger – at skrive og diskutere landbrugsreformer.

Det toneangivende forum blev **Danmarks og Norges økonomiske Magazin**, der udkom 1757-64 og bragte indlæg om alle aspekter af agerdyrkning, skovbrug, kvægavl og landbrugsøkonomi. Staten selv opfordrede til indsendelse af forslag til "*landøkonomiens og agerdyrkningens forbedring*", og mange responderede.

Det bemærkelsesværdige ved disse indlæg er, hvor langt de fleste gik i deres kritik og reformforslag. Næsten alle de reformer, som faktisk blev gennemført i 1780'erne og 1790'erne, blev foreslået allerede i 1750'erne og 1760'erne: Hoveri og tiende skulle afløses med pengeafgifter. Fæstesystemet skulle afvikles, og bønderne skulle blive selvejere, dvs. eje deres fæstegårde. Landsbyfællesskabets jorder skulle udskiftes, og gårdene skulle flyttes ud fra landsbyerne, ud på deres samlede og velafgrænsede jord. Nye afgrøder skulle indføres, nye dyrkningsmetoder skulle anvendes.

Dette viser, at problemerne var velbeskrevne, og løsningerne velkendte – i teorien. Men mellem teori og praksis var der et enormt spænd. For at gennemføre disse reformer krævede ikke bare god vilje og oplyst indsigt, men også politisk magt, økonomiske ressourcer og villighed til at anfægte eksisterende ejendomsrettigheder og sociale strukturer.

Moltkes Landvæsenskommission i 1757

Det første systematiske forsøg på at reformere landbruget kom med nedsættelsen af Landvæsenskommissionen den 26. november 1757. Dette var et direkte resultat af en anbefaling fra Adam Gottlob Moltke, den mægtige overhofmarskal og ejer af flere store sjællandske godser, som allerede ved Frederik 5's tronbestigelse i 1746 havde peget på behovet for landbrugsreformer.

Moltke var selv en ivrig og dygtig godsejer og havde derfor en klar personlig interesse i at modernisere landbruget. Men han var også en oplyst mand, der havde læst tidens agronomiske litteratur og set, hvordan landbruget blev moderniseret i Holsten og Tyskland. Han var overbevist om, at det danske landbrug kunne og burde blive langt mere produktivt.

Kommissionens sammensætning afspejlede dens høje politiske prioritet. Blandt medlemmerne var Moltke selv og tre af konseilets mest landbrugskyndige ministre. Dette var ikke en teknisk ekspertkommission, men en politisk magtfuld kreds, der kunne forvente at få gennemført sine anbefalinger.

Men interessant nok var kommissionens sigte begrænset. Den fokuserede ikke på bondens vilkår, ikke på hoveri eller fæsteforhold, men på et specifikt teknisk-økonomisk problem: **jordfællesskabet mellem godsejere.**

Problemet med jordfællesskabet

For at forstå dette må vi kende til en ofte overset komplikation i det danske ejendomssystem: Godsernes jord lå ikke altid samlet. Grænser mellem godser kunne være komplicerede, dvs. sammenvævede. Og værre endnu: Overdrev, skove og andre ressourcer kunne være ejet i fællesskab af flere godsejere.

Dette skabte enorme praktiske problemer. Hvis en godsejer ønskede at tage overdrevsjord under plov, men overdrevet var ejet i fællesskab med nabogodser, måtte han have de andre ejeres samtykke. Og hvis en enkelt delejer nægtede, var hele projektet blokeret. Lignende problemer eksisterede med skovene, hvor retten til træerne og retten til græsning ofte var delt mellem flere ejere.

Det var disse problemer, Moltkes Landvæsenskommission skulle løse. Og løsningen var, at der blev vedtaget love i 1758, 1759 og 1760, der gav den enkelte godsejer ret til at kræve udskiftning af jordfællesskab mellem godser. Hvis ejerne ikke frivilligt kunne blive enige, skulle kommissionen kunne træffe bindende afgørelser og fordele omkostningerne mellem ejerne.

Fiaskoen

Men disse love blev aldrig effektivt implementeret. De fleste jordfællesskaber forblev uløste. Hvorfor?

Delvist fordi enevælden på det afgørende punkt valgte at vige. Lovene havde bestemt, at stridigheder skulle afgøres direkte og hurtigt af Landvæsenskommissionen selv – ikke gennem de lange, besværlige retssager ved almindelige domstole. Dette var nødvendigt for at gøre processen praktisk håndterbar.

Men da det kom til stykket, turde enevælden ikke gennemføre dette. At give en administrativ kommission magt til at træffe bindende afgørelser om ejendomsret var et for vidtgående indgreb i godsejernes rettigheder. Så i stedet blev stridende parter henvist til de almindelige domstole – hvor sager kunne trække ud i årevis og koste formuer i sagføreromkostninger.

Mange godsejere valgte simpelthen ikke at bruge lovene, fordi det var for besværligt. Andre ejere, der ikke ønskede udskiftning, kunne blokere ved at nægte at indgå forlig og tvinge sagen i domstolene.

Moltkes reformforsøg viste således en grundlæggende svaghed ved den danske enevælde: *Selvom kongen i teorien havde absolut magt, var han i praksis dybt afhængig af*

godsejerstanden. Enevælden kunne love og forordne, men hvis godsejerne ikke ville samarbejde, kunne lovene ikke håndhæves.

Stampes kommission 1767: Et nyt paradigme

Med tronskiftet i 1766 kom en ny og mere ambitiøs reformtilgang. Frederik 5 døde, og hans søn Christian 7 – eller rettere de mænd, der omgav den mentalt labile unge konge – havde mere radikale visioner.

Heinrich Carl von Schimmelmann blev finansminister, og Henrik Stampe blev en central figur i den nye regering. I 1767 nedsattes en ny landbokommission, og nu var tonen en anden. Kommissionens mål var ikke bare teknisk effektivitet, men eksplicit "*lettelse af bondestandens vilkår*".

Dette var et paradigmeskifte. For første gang formulerede staten som officielt mål at forbedre bøndernes sociale og juridiske situation. Det var ikke længere kun tale om at øge produktionen, men om at skabe sociale forbedringer for dem, der udgjorde fire femtedele af befolkningen.

Stampe og hans kolleger var dybt påvirket af oplysningstidens humanisme. De så bondestandens elendighed – de bundne karle, de prýglede fæstere, de vilkårlige udsættelser – som både en økonomisk hindring og en moralsk skandale. Et oplyst samfund kunne ikke tillade, at så stor en del af befolkningen blev behandlet som kvæg.

De fire forordninger af 1769

Stampe-kommissionens arbejde resulterede i fire forordninger i 1769, der tilsammen udgjorde det mest ambitiøse reformprogram hidtil:

6. maj 1769: Hoveri skulle fastlægges i et "generalreglement" for hvert gods. Det måtte ikke længere være ubestemt og vilkårligt. Godsejeren skulle oplyse præcist, hvor meget hoveri han krævede, og dette skulle nedskrives og være bindende.

Dette var et radikalt indgreb i godsejernes traditionen. Hoveriet havde altid været ubestemt, netop fordi det gav godsejeren fleksibilitet. Nu skulle han binde sig selv ved at specificere det. Og dermed ville bonden vide, hvad han skulle yde, og kunne klage, hvis godsejeren krævede mere.

13. maj 1769: Endnu mere revolutionerende var denne forordning, der ophævede 1761-forordningen om, at godser ikke måtte skilles fra deres bøndergods, og proklamerede, at jordpolitikens mål fremover burde være fæstegods' overgang til selveje.

Dette var første gang, staten officielt erklærede, at målet var at afvikle selve fæstesystemet. Ikke bare at regulere det eller forbedre det, men erstatte det med selveje. Dette var et frontalt angreb på godssystemets grundlag.

6. juni 1769: Pragmatisk indebar denne forordning en amnesti. Den nedsatte straffen for dem, der tidligere havde inddraget bøndergods under hovedgården (hvilket havde været ulovligt). Dette var en politisk gestus for at få godsejerne til at acceptere de andre reformer – en slags tilgivelse for tidligere synder, hvis de nu ville samarbejde om fremtiden.

28. juli 1769: Denne forordning fortsatte arbejdet fra Moltkes tid med at ophæve jordfællesskab, men stadig primært mellem godsejere og landsbyer.

Reformernes vision

Stampe-kommissionens vision var klar og blev eksplicit formuleret: *"Økonomisk fremgang og social tryghed for en talrig bondestand."*

Dette var en erkendelse af, at de to mål var forbundne. Uden social tryghed – dvs. sikker ejendomsret, forudsigelige forpligtelser, retsbeskyttelse – ville bønderne ikke investere i deres jord, tage risici, eksperimentere med nye metoder. Og uden økonomisk fremgang ville deres vilkår ikke bedres, uanset hvor meget juridisk beskyttelse de fik.

Men visionen indeholdt også noget mere fundamentalt: *"Godssystemet skal ændres."* Ikke bare reformeres, forbedres eller justeres, men ændres. Dette var en erkendelse af, at problemerne ikke kunne løses inden for det eksisterende systems rammer. Systemet selv var problemet.

Godsejernes modstand

Men netop denne erkendelse gjorde reformerne politisk eksplosive. Hvis godssystemet skulle ændres, betød det, at godsejernes privilegier og magt var truet. Og godsejerne lod ikke dette ske uden modstand.

Omfattende protester strømmede ind. Godsejere over hele landet klagede til kongen, til ministrene, til hinanden. De mobiliserede deres netværk i administrationen. De pressede på gennem deres repræsentanter i konseilet.

Argumenterne var flere. Juridisk hævdede de, at reformerne krænkede deres lovlige ejendomsrettigheder. Økonomisk advarede de om, at reformerne ville undergrave landbrugets produktivitet. Socialt advarede de om, at det ville skabe uro og oprør blandt bønderne, hvis disse fik for mange friheder. Og politisk antydede de, at styret ikke forstod konsekvenserne af sine handlinger.

Stampe-regeringen havde undervurderet denne modstand. Og da det kom til stykket, havde den ikke politisk magt til at gennemføre sine visioner mod godsejernes vilje. Reformerne blev vedtaget som love, men implementeringen blev modarbejdet, forsinket og udvandet på alle niveauer.

Og snart skulle situationen blive værre. For nu kom den mest kontroversielle og kortvarige reformator i dansk historie: *Johann Friedrich Struensee*.

Kapitel 8: Struensees radikale intermezzo 1770-1772

Den 15. september 1770 udnævntes den tyskfødte livlæge, **Johann Friedrich Struensee**, til gehejmekabinetschef – i praksis den de facto regent for den mentalt syge Christian 7. Dette markerede begyndelsen på en af de mest dramatiske og kontroversielle perioder i dansk historie.

Struensee var ikke blot en rationalistisk reformator påvirket af oplysningsfilosofien – han var en radikal, der brændte for at gennemføre omfattende reformer med lynets hast. Og landboreformerne stod højt på hans dagsorden.

Struensees baggrund og ideologi

Struensee var dybt påvirket af fransk oplysningsfilosofi, særligt af de materialistiske og rationalistiske strømninger. Han troede på fornuftens magt, på at samfundet kunne og skulle organiseres rationelt efter videnskabelige principper, og på at alle feudale relikter og traditionsbundne strukturer skulle fejes væk.

For Struensee var det danske godssystem ikke bare ineffektivt – det var irrationelt og moralsk forkastelig, slavebinding af mennesker, vilkårlig magt, feudale forpligtelser – alt dette stred mod hans grundlæggende overbevisning om, at mennesker var frie og lige fødte med naturlige rettigheder.

I landbruget så han problemerne krystalklart. Det var ikke nok at regulere hoveriet eller forbedre bøndernes retsstilling marginalt. Det fundamentale problem var binding og tvang. Så længe stavnsbåndet eksisterede, var bønderne ikke frie. Så længe hoveri var en forpligtelse, var de ikke deres egne herrer. Løsningen var derfor radikal: Både stavnsbånd og hoveri skulle ophæves helt.

Forordningen af 20. februar 1771

Struensees centrale landbrugsreform var forordningen af 20. februar 1771. På overfladen lignede den Stampes hoveriforordning: Hoveriet skulle være bestemt, ikke vilkårligt. Men Struensees forordning gik meget længere i to henseender.

For det første dekretede den ikke blot, at hoveriet skulle specificeres – den fastsatte konkrete grænser for, hvor meget der maksimalt måtte kræves. Og disse grænser var dramatisk lavere end det faktiske hoveri på mange godser. I praksis forlangte Struensee, at godsejerne skulle skære deres hoveri ned til omkring det halve.

En typisk fæstegård skulle ifølge forordningen højst yde 48 spanddage og 96 gangdage om året. Dette var drastisk mindre end de 265 dage, som visse sjællandske gårde faktisk ydede.

For det andet – og dette var måske endnu mere radikalt – var forordningen tænkt som en midlertidig foranstaltning. Målet var at ophæve hoveriet helt sammen med stavnsbåndet. Struensee forestillede sig en gradvis overgang, hvor hoveri blev afløst af pengeafgifter eller frivillige løn-arbejdskontrakter, og hvor bønderne blev frie til at bo og arbejde, hvor de ønskede.

Godsejernes chok

For godsejerne var dette et frontalt angreb. Struensee krævede ikke bare, at de skulle specificere deres hoveri – han forlangte, at de skulle reducere det drastisk. Og han antydte, at det på sigt skulle ophæves helt.

Økonomisk ville dette være katastrofalt for mange godser. Hovedgårdsdriften havde gennem de foregående årtier blevet bygget op omkring omfattende brug af hoveriarbejde. Hvis dette pludselig blev skåret væk, ville produktionen kollapse, investeringer ville være spildt, og mange godsejere ville stå med godser, der var økonomisk urentable.

Men det var ikke kun økonomi. Det var også magt og status. Hoveriet var et synligt udtryk for godsejerens magt over bønderne. Det var et symbol på den feudale orden, hvor han var herren, og de var undersåtterne. At miste denne magt var ikke bare et økonomisk tab, men en degradering af hans sociale position.

Og hvem var denne mand, der angreb deres rettigheder? En fremmed, en tysker, en parvenu, der havde manipuleret sig til magten ved at udnytte kongens sindssygdhed og dronningens svaghed. Mange godsejere nærrede dyb personlig foragt for Struensee, og dette gjorde deres modstand endnu stærkere.

Struensees reformiver

Men hoveriforordningen var kun én af utallige reformer, Struensee gennemførte i sin korte magtperiode. På 16 måneder udsendte han over 1000 forordninger og dekretter om alle mulige emner: offentlig forvaltning, retsvæsen, censur, kirkevæsen, handel, industri, sociale forhold.

Denne reformiver var imponerende, men den var også Struensees politiske undergang. Ved at reformere så hurtigt og så bredt skabte han modstand i næsten alle samfundslag og institutioner. Embedsmænd, der så deres privilegier truet. Kirkelige, der så deres magt beskåret. Borgere, der så deres korporative rettigheder anfægtet. Og ikke mindst godsejerne, der så hele deres sociale orden vakle.

Struensees fejl var ikke, at hans reformer var forkerte – mange af dem var fornuftige og nødvendige. Hans fejl var, at han undervurderede den politiske modstand, han ville møde, og at han ikke sikrede sig en bred koalition til at støtte sine reformer.

Struensees fald

I januar 1772 kom den uundgåelige reaktion. En koalition af godsejere, embedsmænd og hoffraktioner gennemførte en paladsrevolution. Struensee blev arresteret, dømt for majestætsfornærmelse og henrettet i april 1772.

Sammen med Struensee faldt hans reformer. Hans hoveriforordning blev ophævet. Hans visioner om stavnsbåndets ophævelse blev begravet. Alt tydede på, at reformprocessen var sat årtier tilbage.

Men Struensees korte magtperiode havde alligevel efterladt spor. Den havde vist, at radikale reformer var mulige. Den havde artikuleret en vision om frihed og lighed, som ikke let kunne glemmes. Og den havde demonstreret omkostningerne ved at ignorere politiske realiteter. Fremtidige reformatorer ville lære af Struensees fejl: Reformers skulle gennemføres gradvist, med bred politisk opbakning, og med respekt for eksisterende magtforhold – eller i hvert fald med forsigtighed i at udfordre dem.

Kapitel 9: Guldbergs reaktion 1772-1784: Konservatismens sejr

Efter Struensees fald overtog Ove Høegh-Guldberg som den dominerende figur i regeringen. Og med ham kom en fundamental kursændring – ikke bare væk fra Struensees radikalisme, men tilbage til en dybt konservativ linje.

Guldbergs ideologi

Guldberg var i mange henseender Struensees modsætning. Hvor Struensee var rationalist, var Guldberg pietist. Hvor Struensee troede på menneskets fornuft og fremskridtets mulighed, troede Guldberg på den guddommelige orden og traditionens visdom. Hvor Struensee ville revolutionere, ville Guldberg bevare.

For Guldberg repræsenterede det eksisterende samfund ikke et system, der skulle ændres, men en guddommelig orden, der skulle beskyttes. Hvert menneske havde sin plads i denne orden: Kongen øverst, adelen under ham, borgerne under adelen, og bønderne nederst. Dette var ikke vilkårligt eller uretfærdigt, men himlens orden. At omkalfatre denne orden var ikke blot politisk farligt, det var synde.

Guldberg så Struensees reformforsøg som farlige eksperimenter, der havde truet samfundets stabilitet. At Struensee havde faldet var ikke bare politisk nødvendigt, det var moralsk rigtigt. Og nu gjaldt det om at sikre, at sådanne eksperimenter ikke blev gentaget.

Forordningen af 12. august 1773: Tilbagerulningen

Den tydeligste manifestation af Guldbergs kurs kom med forordningen af 12. august 1773, der igen tillod ubestemt hoveri. Struensees begrænsninger blev ophævet. Godsejerne fik igen fri magt til at kræve så meget arbejde af deres fæstebønder, som de ønskede – begrænset kun af "rimelighed" og "gammel skik", som de selv definerede.

Dette var en direkte tilbagerulning ikke bare af Struensees reform, men også af Stampes. Det var en politisk erklæring om, at staten ikke ville blande sig i forholdet mellem godsejer og bonde, at ejendomsretten var ukrænkelig, og at den sociale orden skulle bevares.

For bønderne var dette et hårdt slag. De, der havde håbet på bedring, så nu deres håb knust. De, der havde vænnet sig til mindre hoveri under Struensee, måtte nu se det stige igen. Og de, der havde vovet at klage eller protestere, måtte nu frygte godsejernes hævn.

Pragmatisme og pres

Men Guldberg var ikke ren ideolog. Han var også realist og forstod, at visse reformer var nødvendige af praktiske grunde. Og han var under pres både økonomisk og politisk.

Økonomisk var 1770'erne en periode med stagnerende landbrugspriser. Højkonjunktoren, der havde drevet udviklingen siden 1740'erne, gik i stå. Dette mindskede presset for reformer – både godsejere og bønder havde mindre at vinde ved forandringer, når priserne ikke steg.

Politisk var Guldberg afhængig af godsejernes støtte. Hans position var ikke baseret på bred folkelig opbakning eller på karisma, men på et netværk af konservative godsejere, embedsmænd og kirkelige, der så ham som deres mand. At anfægte godsejernes interesser ville være politisk selvmord.

Udskiftningsforordningen af 23. april 1781

Den eneste positive (progressive) udvikling under Guldberg var forordningen af 23. april 1781 om udskiftning og udflytning. Men selv denne reform bar præg af Guldbergs forsigtige konservatisme.

Forordningen tillod og tilskyndede til udskiftning af landsbyernes jord, så hver gård fik sine marker samlet. Dette var agronomisk fornuftigt og ønskedes af mange både godsejere og bønder. Men forordningen understregede kraftigt, at udskiftningen skulle ske "uden at ændre på de bestående ejendomsforhold".

Med andre ord: Man kunne udskifte jorden teknisk, flytte hegn og markgrænser, samle hver gårds jord. Men den sociale struktur – hvem ejede hvad, hvem var herre og hvem var bonde, hvem skyldte hvem hoveri og landgilde – skulle forblive uændret. **Udskiftningen skulle forbedre effektiviteten inden for systemet, ikke ændre systemet.**

Dette var karakteristisk for Guldbergs tilgang: Tekniske forbedringer var acceptable, social forandring var det ikke.

Reformprocessens frysning

Guldberg-perioden 1772-1784 repræsenterer således en frysning – næsten en tilbagerulning – af reformprocessen. De visioner om bondens frihed og om godssystemets transformation, som Stampe og Struensee havde artikuleret, blev lagt på is. Staten trak sig tilbage fra at blande sig i forholdet mellem godsejer og bonde og erklærede godsejernes ejendomsret for ukrænkelig.

Dette viser, hvor skrøbelig reformprocessen var. Den var ikke en uundgåelig udvikling drevet af historiske kræfter, men et politisk projekt, der kunne standses, hvis de rette kræfter var ved magten. Reformerne afhang ikke af strukturelle nødvendigheder, men af politisk vilje.

Men samtidig viser Guldberg-perioden også reformernes nødvendighed. For de underliggende problemer – befolkningsvæksten, hoverikonflikten, behovet for modernisering – forsvandt ikke, bare fordi Guldberg nægtede at anerkende dem. De voksede i stilhed og ventede på det øjeblik, da politikken igen ville åbne sig for forandring.

Og det øjeblik kom den 14. april 1784, da den sekstenårige kronprins Frederik gennemførte sit fredelige statskup og overtog regeringsmagten fra Guldberg. Dette skulle blive det afgørende vendepunkt.

Tredje del: Det afgørende årti 1784-1794

Kapitel 10: Kronprinsens statskup og reformkoalitionens dannelse

Den 14. april 1784 skete der noget bemærkelsesværdigt i dansk historie. Den sekstenårige kronprins Frederik – en dreng, som de fleste havde betragtet som for ung og uerfaren til at regere – marcherede ind i sin sindssyge fars kabinet og erklærede, at han nu overtog regeringsmagten. Guldberg og hans ministre blev afskediget, og en ny regering blev dannet.

Dette var et statskup, men et fredeligt et. Ingen blev arresteret, ingen blev henrettet. Guldberg trak sig stille tilbage til sine godser og blev der til sin død. Det var en elegant magtovertagelse, der undgik den blodsudgydelse, som havde præget Struensees fald tolv år tidligere.

Men hvorfor skete det? Og hvorfor netop nu?

Kronprinsens modning

Frederik var ikke længere det barn, han havde været, da Guldberg overtog magten i 1772. Han var nu en ung mand, der i flere år havde observeret Guldbergs styre med voksende frustration. Gennem sin opdragelse og sine lærere – ikke mindst historikeren Ove Malling – havde han fået indpodet en stærk følelse af kongeligt ansvar og en vision om, hvad Danmark kunne blive under et oplyst styre.

Kronprins Frederik havde også set de problemer, Guldbergs politik skabte. Den økonomiske stagnation. Den voksende utilfredshed blandt bønderne. De uløste konflikter om hoveri og fæstevilkår. Og ikke mindst – han havde set, hvordan Danmark var blevet isoleret internationalt under Guldbergs defensive udenrigspolitik.

Men Frederik var ikke impulsiv. Han havde ventet på det rette øjeblik og forberedt sig grundigt. Og da han slog til, havde han sikret sig støtte fra centrale skikkelser i administrationen og fra progressive dele af godsejerstanden.

Reformkoalitionens sammensætning

Den regering, Frederik samlede omkring sig, var omhyggeligt sammensat. Den var ikke domineret af radikale ideologer à la Struensee, men af erfarne embedsmænd og progressive aristokrater, der kombinerede reformvilje med politisk realisme.

Andreas Peter Bernstorff (1735 - 1797) blev udenrigsminister og den facto første minister. Bernstorff var en erfaren diplomat fra en af Danmarks mest indflydelsesrige embedsmandsslægter. Han var personligt overbevist om nødvendigheden af reformer – hans onkel J.H.E. Bernstorff havde jo gennemført de berømte modelreformer på godset Bernstorff i 1760'erne. Men Bernstorff var også pragmatiker, der forstod magtens realiteter. Han vidste, at reformer måtte gennemføres gradvist og med respekt for eksisterende interesser.

Christian Ditlev Reventlow (1748 – 1827) blev præsident for Rentekammeret (finansministeriet). Reventlow var måske den mest dedikerede reformator i gruppen. Han var selv godsejer og havde på sit gods Christianssæde eksperimenteret med progressive reformer. Men vigtigere var, at han havde en klar vision om, hvad der var nødvendigt, og han havde den politiske evne til at navigere i det komplekse felt mellem forskellige interesser.

Christian Colbjørnsen (1749 – 1814), den norskfødte embedsmand, blev generalprokurør og kom til at spille en afgørende rolle som juridisk ekspert og ideologisk reformtænk. Colbjørnsen havde en dyb overbevisning om, at det feudale systems magtasymmetri var både økonomisk irrationel og moralsk forkastelig. Men han havde også lært af Struensees fald – han vidste, at reformer måtte være juridisk velfunderede og politisk forsvarlige.

Sammen udgjorde disse mænd – og flere andre i den indre kreds – en unik kombination: De havde reformviljen, den politiske erfaring, de økonomiske ressourcer og ikke mindst den unge kronprins' fulde støtte. Men de havde også realistisk sans for magtens grænser.

Strategien: Gradvis ændring og pragmatisme

Fra første færd var det klart, at denne regering ville undgå Struensees fejl. Der skulle ikke være tale om hundredvis af forordninger på kort tid. Der skulle ikke være frontale angreb på godsejerstanden som klasse. Og der skulle ikke være ideologisk retorik om revolution og total omvæltning.

I stedet blev strategien gradvis, pragmatisk og politisk bevidst:

For det første skulle man begynde på kronens egne godser. Ved at gennemføre reformer på krongodset kunne man demonstrere deres virkning uden at tvinge private godsejere til noget som helst. Krongodset skulle være laboratoriet, hvor reformerne blev afprøvet og deres fordele bevist.

For det andet skulle man prioritere retsreformer frem for økonomiske omvæltninger. I stedet for at angribe ejendomsretten direkte, skulle man sikre bønderne retsbeskyttelse inden for det eksisterende system. Dette var mindre provokerende, men potentielt lige så transformativt på længere sigt.

For det tredje skulle man søge at få godsejerne selv til frivilligt at gennemføre reformer ved at skabe økonomiske incitamenter. I stedet for forbud og påbud, skulle staten facilitere og tilskynde.

For det fjerde og måske vigtigst – skulle man undgå at sætte alle kortene på ét kort. Skulle en reform møde for stor modstand, måtte man være parat til at trække sig tilbage, vente og forsøge igen på anden vis. Der var ingen hastværk. Det afgørende var at holde reformprocessen i gang, ikke at vinde hver enkelt kamp.

Denne strategi var klog, men den havde også sin pris: Den betød, at reformerne ville tage lang tid. Den betød, at de ofte ville blive udvandede i kompromiser. Og den betød, at de, der led mest under det eksisterende system – bønderne og husmændene – måtte vente længere på forbedringer.

Kapitel 11: Den lille landbokommission og krongodseksperimentet

Krongodset som reformlaboratorium

I november 1784, bare et halvt år efter magtovertagelsen, nedsatte **regeringen Den lille Landbokommission**. Dens mandat var på overfladen begrænset: at reformere krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter – altså det nordsjællandske krongods.

Men begrænsningen var bevidst og strategisk. Krongodset udgjorde kun en mindre del af Danmarks jord – langt de fleste bønder fæstede af private godsejere. Men netop fordi det var kronens eget gods, havde staten frie hænder. Her kunne man eksperimentere uden at skulle begrunde sig over for private godsejere eller respektere deres ejendomsrettigheder.

Idéen var genial i sin enkelhed: Lav reformerne på krongodset, dokumenter deres positive effekter nøje, og brug så disse resultater til at overbevise private godsejere om at følge efter frivilligt. Man appellerede ikke til idealisme eller humanisme, men til godsejernes egen økonomiske interesse.

Reformernes indhold

På det nordsjællandske krongods gennemførtes en omfattende reformpakke gennem de følgende år:

Udskiftning af jorden blev første prioritet. Landsbyfællesskabets jorder blev udskiftet, så hver gård fik sine marker samlet i en eller få store sammenhængende parceller i stedet for de mange små spredte lodder. Dette krævede omfattende landmålerarbejde – hver enkelt lod skulle kortlægges, jordens kvalitet vurderes, og en retfærdig fordeling beregnes.

Dette arbejde var enormt besværligt og tidskrævende. Men det var også fundamentalt for alle andre reformer. Så længe jorden lå spredt, var den enkelte bonde afhængig af fællesskabet. Når jorden var udskiftet, kunne han råde frit over sin drift.

Udflytning af gårde fulgte naturligt efter udskiftningen. Når gårdens jord nu lå samlet ude på marken, gav det agronomisk og økonomisk mening at flytte gården ud fra landsbyen og opføre den midt på dens eget land. Dette sparede transport, lettede tilsynet med marker og kreaturer, og gav bonden større autonomi.

Men udflytning var også psykologisk og socialt krævende. Det betød at forlade landsbyens fællesskab, det kendte og trygge, og slå sig ned i ensomhed ude på marken. Mange bønder var skeptiske, og ingen blev tvunget til at flytte. Men økonomiske incitamenter – billigere byggematerialer, hjælp til opførelsen – fik mange til frivilligt at vælge udflytning.

Arvefæste var den store juridiske nyskabelse. De krongodsbønder, hvis gårde blev udskiftet, fik tilbudt arvefæste – en kontrakt, der var så tæt på selveje, som man kunne komme uden at overdrage ejendommen formelt. Arvefæsteren betalte en fast årlig afgift til kronen (arvefæsteafgiften), men havde til gengæld fri råderet over gården. Han kunne sælge den, pantsætte den, overdrage den til hvem han ville. Og vigtigst: Han arvede den automatisk i sin slægt uden nogen indfæstningsafgift eller godsejerens godkendelse.

Dette var i praksis selveje med en årlig grundskyld. Og det løste flere problemer på én gang: Staten beholdt formelt ejerskabet (og dermed retten til den årlige afgift), men bonden fik alle de økonomiske incitamenter, som kun ejendomsret kan give.

Hoveriafløsning var naturligvis central. På krongodset blev hoveriet afløst af en fast pengeafgift. Dette havde flere fordele: Bonden vidste præcis, hvad han skulle betale, og kunne planlægge sin økonomi derefter. Han slap for det besværlige og tidskrævende hoveriarbejde, som ofte skulle udføres netop i de perioder, hvor hans egen gård mest trængte til hans arbejde. Og han fik frihed til at organisere sit arbejde, som han fandt bedst.

For staten var pengeafgiften også en fordel. Penge var lettere at administrere end arbejde, og de kunne bruges mere fleksibelt. Og i en periode med inflation ville pengeafgifter gradvist blive mindre byrdefulde i real værdi.

Tiendeafløsning blev også gennemført på krongodset. I stedet for at aflevere en tiendedel af høsten i naturalier skulle bonden betale en fast pengeafgift til kirken. Dette sparede transport, lagring og konflikter om kvalitet og mængde.

Resultaterne

Reformerne på det nordsjællandske krongods blev en stor succes – i hvert fald set fra statens og de fleste bønders perspektiv. Produktiviteten steg markant. Bønderne trivedes synligt – deres gårde blev forbedret, deres levestandard steg, deres adfærd og holdninger ændrede sig.

Og vigtigst: Dette blev omhyggeligt dokumenteret og publiceret. Rentekammeret udgav rapporter med tal og statistikker, der viste forbedringerne. Kronprinsen selv besøgte området og lod sig informere. Og naturligvis blev succesen brugt politisk i argumentationen for reformer andre steder.

Den berømte scene på Frederiksborg Slot 15. august 1788

Den mest berømte demonstration af krongodsreformernes succes var den omhyggeligt iscenesat begivenhed på Frederiksborg Slot den 15. august 1788.

Fjorten nordsjællandske krongodsbønder stod i deres bedste tøj på slotspladsen. Til stede var også alle de embedsmænd og eksperter, der havde arbejdet med reformerne. Og så kom den unge rentekammerchef, grev Christian Ditlev Reventlow.

Efter en kort prædiken af slotsprovsten trådte Reventlow frem og overrakte hver af de 14 bønder deres arvefæsteskøde personligt. Dette var ceremonien, der formaliserede deres nye status som arvefæstere.

Men så holdt Reventlow en tale – og denne tale var ikke henvendt til de 14 bønder, men til offentligheden, der straks kunne læse den i tidsskriftet Minerva. Talen var en politisk manifestation, en programerklæring for hele reformbevægelsen.

Reventlow fremhævede betydningen af ejendomsret, af udskiftning og udflytning, af hoveriafløsning. Han understregede de økonomiske og sociale fordele for bonden, for samfundet og for staten. Og han sluttede med en vision: *"Gud [må] gøre disse bønder til et eksempel for Danmark, som af deres brødre vil følges, og gøre den i fordums tid miskendte bondestand til et arbejdsomt, et lykkeligt og kækt folk, af hvis velstand alle andre stænder vil tage deres udspring, på hvis troskab og mod kongen kan lide, som på det sikreste værn."*

Ordene var nøje valgte. "Et eksempel for Danmark" – krongodsreformerne skulle inspirere andre. "Arbejdsomt, lykkeligt og kækt" – bonden skulle ikke længere være den nedtrykte, ydmyge træl, men en stolt og produktiv borger. "Hvis velstand alle andre stænder vil tage deres udspring" – her var den merkantilistiske vision om, at landbrugets velstand ville sprede sig til hele samfundet. "På hvis troskab og mod kongen kan lide" – her var det politiske budskab til godsejerne: Reformerede bønder ville være loyale over for kronen, ikke et oprørske proletariat.

Men scenen på Frederiksborg var også bevidst timet. Den fandt sted bare to måneder efter, at regeringen var blevet sprængt af stridigheder om stavnsbåndet. Ved at fremvise krongodsreformernes succes ville Reventlow demonstrere nødvendigheden af at fortsætte reformkursen.

Kapitel 12: Den store landbokommission og den politiske kamp

Nedsættelsen og mandatet

Succesen på det nordsjællandske krongods banede vejen for næste skridt. Den 11. juli 1786 nedsatte regeringen Den store landbokommission med et mandat, der var meget bredere end den lille kommissions.

Mandatet var formuleret med omhu: Kommissionen skulle arbejde for *"alt der kan tjene til forbedring af bondestandens vilkår"* – men med det afgørende forbehold: *"så vidt kun sådant kan ske, uden at nogen af jorddrotternes lovlige ejendomsrettigheder derved indskrænkes, og uden at jorddrotterne hindres i deres godsers lovlige brug og benyttelse."*

Dette forbehold var politisk nødvendigt. Uden det ville godsejerne have blokeret helt for kommissionens arbejde. Men det var også en reel begrænsning: Kommissionen kunne kun foreslå reformer, der ikke anfægtede godsejernes grundlæggende rettigheder.

Og dog – der var en subtilitet i formuleringen. Forbeholdet gjaldt kun "lovlige" rettigheder. Hvad der var lovligt, var ikke altid klart defineret. Mange af de ting, godsejerne gjorde – vilkårlig udsættelse, fysisk afstraffelse, ubestemt hoveri – eksisterede i en gråzone. Ved at kræve juridisk præcisering af, hvad der var "lovligt", kunne kommissionen faktisk begrænse godsejernes magtudøvelse betydeligt.

Kommissionens sammensætning

Den store landbokommission bestod af 16 mænd, omhyggeligt udvalgt til at repræsentere forskellige interesser og perspektiver. Der var progressive godsejere som Reventlow selv. Der var juridiske eksperter som Colbiørnsen. Der var embedsmænd fra Rentekammeret. Og der var også mere konservative godsejer-repræsentanter, der skulle sikre, at godsejersstanden følte sig hørt.

Dette var en balancegang. Kommissionen skulle være progressiv nok til faktisk at gennemføre reformer, men ikke så radikal, at den fremmedgjorde godsejersstanden. Og den skulle være bredt nok sammensat til at have legitimitet, men ikke så bredt, at den blev handlingslammet.

En afgørende beslutning var, at kommissionens forhandlinger skulle offentliggøres. Dette var usædvanligt for administrative kommissioner og viste, at regeringen bevidst appellerede til den offentlige mening. I kampen mod modstanden fra konservative godsejere var den oplyste offentlighed – borgere, intellektuelle, progressive godsejere – en vigtig allieret.

Og sekretærrollen blev givet til Christian Colbiørnsen. Dette var ikke tilfældigt. Som sekretær ville Colbiørnsen formulere kommissionens indstillinger, skrive udkast til forordninger, og styre dagsordenen. Hans juridiske ekspertise og reformengagement gjorde ham til den ideelle mand til at drive reformprocessen fremad inden for de politiske begrænsninger.

De første reformer: Retsbeskyttelse

Den store landbokommission gik straks i gang med sit arbejde, og allerede i juni 1787 – mindre end et år efter nedsættelsen – kunne Christian 7 sætte sit navn under de to første reformlove.

Forordningen af 8. juni 1787 havde to hovedformål:

For det første skulle fæsteskitte – det øjeblik, hvor en gård gik fra én fæster til en anden – reguleres bedre. Hidtil havde godsejeren haft næsten fri ret til at vurdere gården og dens inventar, når en fæster døde eller forlod gården. Dette gav enorme muligheder for vilkårlighed. Godsejeren kunne kræve høje afgifter for "mangler", han påstod at finde. Han kunne undervurdere det inventar, den afgående fæster skulle have betaling for, og overvurdere det inventar, den tiltrædende fæster skulle overtage.

Nu blev det fastsat, at der skulle foretages uvildigt syn af neutrale skønsmænd – ikke folk udpeget ensidigt af godsejeren. Værdiansættelsen skulle følge objektive kriterier. Den afgående fæster skulle have en rimelig betaling for sit inventar. Den tiltrædende skulle ikke betale mere, end det var værd.

Dette lyder måske teknisk og kedeligt, men det var fundamentalt vigtigt. Ved fæsteskitte blev nogle af de største pengebeløb, en bonde nogensinde håndterede, flyttet rundt. Muligheden for vilkårlig udbytning var enorm. Ved at regulere dette beskyttedes bonden mod den værste udnyttelse.

For det andet skulle udsættelse fra gård reguleres. Hidtil havde godsejeren i praksis kunnet smide en fæster ud efter forgodtbefindende. Selvom der teoretisk var juridisk beskyttelse, var den svag og usikker. Nu blev det præciseret, at en godsejer ikke kunne udsætte en fæster uden objektive grunde, og at fæsteren havde ret til retfærdig kompensation for sine investeringer i gården.

Dette var også afgørende vigtigt. Trusselen om udsættelse havde været godsejernes stærkeste magtmiddel. En bonde, der klagede for meget eller nægtede for meget, kunne altid risikere at blive sat på porten. Nu blev denne magt begrænset. Bonden fik en grad af sikkerhed – ikke fuldstændig, men langt bedre end før.

Den politiske dimension

Disse to forordninger var politisk velgennemtænkte. På overfladen anfægtede de ikke godsejernes ejendomsret. De sagde ikke, at godsejerne ikke måtte eje jorden eller ikke måtte fæste den ud. De forbød ikke hoveri eller landgilde.

Men de greb ind i, hvordan godsejernes magt kunne udøves. De indførte procedurer, objektivitet, retsbeskyttelse. De skubbede forholdet mellem godsejer og bonde fra det feudale domæne – hvor godsejeren var herre med næsten ubegrænset magt – over i det juridiske domæne, hvor begge parter havde rettigheder og forpligtelser.

Dette var subtilt, men gennemgribende. Som Colbiørnsen senere skulle formulere det: Problemet var ikke ejerskabet som sådan, men "den herskabelige myndighed", der "sætter [godsejeren] alt for nær ved tronen og krænker på én gang både den kongelige magt og medundersåtternes rettigheder."

Med andre ord: Colbiørnsen og hans reformvenner havde en vision om et samfund, hvor undersåtterne stod i direkte forhold til kronen gennem lov og ret – ikke gennem formidlingen af en feudal godsejer, der udøvede quasi-suveræn magt på sit gods. Reformerne var ikke bare om bondens vilkår, men om statens magt og moderne retsstat.

Forbuddet mod middelalderlige strafformer

De to forordninger indeholdt også et symbolsk vigtigt forbud: Brugen af træhest, hundehul og halsjern var herefter forbudt. Dette var de mest middelalderlige torturformer, der stadig blev brugt på nogle godser til at straffe ulydige bønder.

Nu var det rigtignok tvivlsomt, om mange danske godsejere stadig brugte disse strafformer i 1787 – de fleste havde sandsynligvis forladt dem frivilligt. Men ved at forbyde

dem eksplicit sendte staten et signal: Tiden for feudal vilkårlighed var forbi. Bonden skulle ikke længere behandles som et dyr, men som en undersåt med rettigheder.

Dette var billigt for staten – det kostede intet og provokerede næppe godsejerne særligt – men det var symbolsk vigtigt for den offentlige mening og for bønderne selv.

Kapitel 13: Stavnsbåndsløsningen – symbol og realitet

Optakten til den store reform

Mens kommissionen arbejdede med retsbeskyttelse og udskiftning, nærmede et langt mere symbolsk spørgsmål sig: stavnsbåndet. Siden 1733 havde dette bundet unge mænd til deres fødesogn, og selvom dets praktiske betydning kan diskuteres, var dets symbolske vægt enorm. Stavnsbåndet stod som selve symbolet på bundethed og feudal ufrihed.

Men stavnsbåndsløsningen var også politisk eksplosivt. For mens retsbeskyttelse og udskiftning kunne fremstilles som tekniske forbedringer, var stavnsbåndsløsningen et frontalt angreb på en institution, der havde eksisteret i over et halvt århundrede. Godsejerne havde indrettet sig efter den, militæret var organiseret omkring den, og hele det sociale system hvilede delvist på den.

Og vigtigst: Stavnsbåndet havde været kongens gave til godsejerne i 1733 som betaling for deres forpligtelse til at stille soldater. At ophæve det uden compensation ville være at bryde en kontrakt.

Militærreformen som nøgle

Løsningen blev fundet gennem en kobling: Man ville ophæve stavnsbåndet samtidig med, at man ændrede militærorganisationen. I stedet for at godsejerne skulle stille soldater fra deres bundne karle, ville staten selv organisere udskrivningen gennem offentlige sessioner. Soldatertjenesten skulle påhvile alle født inden for bondestanden – både bundne og ikke- bundne.

Dette var genial politik. Godsejerne mistede ikke noget uden at få noget igen. De blev fritaget for forpligtelsen til at stille soldater, hvilket var en betydelig administrativ og økonomisk byrde. Til gengæld mistede de bindingsretten – men da denne fritagelse blev fremstillet som en gevinst, og bindingens ophævelse som en naturlig konsekvens, blev det sværere at protestere.

For militæret var ændringen også en fordel. I stedet for at være afhængig af godsejernes vilje til at stille brugbart mandskab, kunne staten nu selv udvælge de bedst egnede og organisere uddannelsen mere effektivt.

Og for bønderne – vel, i hvert fald i den offentlige fremstilling – var det ren gevinst: frihed fra bundethed, dog mod forpligtelsen til at kunne udtages til soldatertjeneste.

Forordningen af 20. juni 1788

Den 20. juni 1788 satte Christian 7 sit navn under forordningen om stavnsbåndsløsningen. Ceremonien var højtidelig, og sproget i forordningen var omhyggeligt valgt til at understrege den historiske betydning.

Stavnsbåndet skulle ophøre øjeblikkeligt for alle under 14 år og over 36 år. For dem i den bundne alder – mellem 14 og 36 – ville bindingen fortsætte, men kun midlertidigt. Fra 1. januar 1800 – altså om godt 11 år – ville stavnsbåndet helt bortfalde for alle.

Denne gradvise afvikling var både praktisk og politisk klog. Den gav godsejerne tid til at indrette sig, militæret tid til at organisere det nye udskrivningssystem, og samfundet tid til at absorbere forandringen. Men den sikrede også, at bindingen ville ende – det var ikke en åben mulighed, at den kunne genindføres.

Og vigtigst: I fortalens afsluttende ord gav kongen sit højtidelige løfte: *"Vi give vort kongelige ord, at denne frihed aldrig skal tilbagekaldes eller indskrænkes."* Dette var ikke bare en juridisk formulering, det var et sakralt løfte, der skulle binde ikke bare Christian 7, men også alle fremtidige danske konger. Stavnsbåndet skulle aldrig kunne genindføres.

Den politiske krise

Men stavnsbåndsløsningen sprængte regeringen. Dagen efter kongens underskrift forlod to centrale ministre – Schack-Rathlou og Rosenkrantz – statsrådet i protest.

Deres protest var ikke mod stavnsbåndsløsningen som sådan. Begge havde været med til at forberede den. Men de protesterede mod, at beslutningen var blevet truffet uden fuld konsensus i regeringen, og mod hvad de så som en tendens til at bevæge sig for hurtigt og for radikalt.

Men deres protest var også et udtryk for en dybere splittelse. Schack-Rathlou og Rosenkrantz repræsenterede den del af eliten, der grundlæggende var skeptisk over for omfattende reformer. De frygtede, at reformerne ville skabe uro, true den sociale orden og undergrave godsejernes autoritet. De havde tolereret de tidligere reformer som nødvendige justeringer, men stavnsbåndsløsningen gik for vidt.

Deres afgang efterlod Bernstorff som eneste erfarne politiker i den indre kreds. Og Bernstorff valgte nu en ekstremt forsigtig kurs. Han forstod, at regeringen havde bevæget sig til kanten af, hvad godsejerstanden ville acceptere. Yderligere provokationer kunne føre til åben konfrontation.

Stavnsbåndets faktiske betydning – en kritisk vurdering

Men hvad betød stavnsbåndsløsningen egentlig? Her må vi vende tilbage til Ole Feldbæks afgørende pointe: *"I virkeligheden ved vi meget lidt om stavnsbåndets økonomiske betydning og sociale følger."*

Der er ingen tvivl om bindingen havde en vis betydning. Den begrænsede arbejdskraftens mobilitet og pressede dermed lønningerne. Den gav godsejerne en magtposition i forhandlinger om fæste. Og den skabte et psykologisk tryk – følelsen af at være bundet, af ikke at kunne forlade, hvis man ønskede det.

Men bindingen var ikke total. Mange unge mænd fik fripas – ofte mod betaling. Og for de familier, der ønskede at holde gården i slægten, var bindingen ikke nødvendigvis byrdefuld – sønnen skulle jo alligevel overtage faderens gård.

Det mest slående bevis på bindingen måske var mindre trykkende end myten antyder, er fraværet af reaktion blandt bønderne selv. Som tidligere nævnt omtaler den jyske gårdmand Christen Andersen ikke stavnsbåndsløsningen i sin dagbog, selvom han havde to sønner. Dette kan naturligvis forklares på flere måder, men det tyder på, at bindingen ikke dominerede hans bevidsthed.

Måske bindingen primært ramte den gruppe, hvis stemme vi hører mindst i kilderne: **de unge karle og husmænd, der ønskede at søge deres lykke andetsteds**. For gårdmandsfamilierne bindingen måske mere en teoretisk binding end en praktisk byrde.

Men uanset stavnsbåndets faktiske betydning, var dets symbolske betydning enorm. bindingsløsningen blev til det øjeblik, hvor friheden kom til Danmark. Det blev til historien om den gode konge, der befriede sit folk. Og det blev til begrundelsen for at rejse Frihedsstøtten i 1792.

Og måske var den symbolske betydning netop derfor så vigtig. For bindingsløsningen ændrede bøndernes selvopfattelse. De bundne bønder blev til frie borgere – i hvert fald i den offentlige diskurs og gradvist også i deres egen selvforståelse. Og denne mentale transformation var måske vigtigere end de konkrete juridiske ændringer.

Kapitel 14: Bøndernes egne reformer – den oversete revolution

Mens Den store landbokommission arbejdede i København, og mens politikere og godsejere diskuterede reformer, skete der noget andet og måske vigtigere ude i landet: Bønderne og godsejerne selv gennemførte reformer på eget initiativ. Denne udvikling er blevet overskygget af fokus på lovgivningen, men den var i mange henseender vigtigere end statsmagtens tiltag.

De tidlige udskiftninger – Sønderjylland og Jylland

Allerede i 1750'erne og 1760'erne – altså før Den store landbokommission – var udskiftning og udflytning kommet i gang i Sønderjylland. Her havde godsejerne set fordelene ved at samle hver gårds jord, og bønderne havde været villige til at deltage, fordi de også så fordelene.

Fra Sønderjylland spredte udviklingen sig nordpå langs den jyske østkyst som en bølge. I Vejle amt blev et betydeligt antal landsbyer udskiftet i 1770'erne. Bølgen skyllede videre op gennem Skanderborg, Århus og Randers amter. Og fynboerne kom også med.

Dette var ikke statsligt påbudt eller styret. Det var lokale godsejere og bønder, der så mulighederne og gennemførte udskiftningerne selv, ofte med bistand fra private landmålere. Staten havde ganske vist vedtaget love, der gjorde udskiftning mulig, men initiativet kom nedefra.

De progressive godsejere

På godserne omkring København – med byens købekraftige marked som økonomisk sikkerhedsnet – var progressive godsejere gået endnu videre.

Enkedronning Sophie Magdalenes gods **Hørsholm** (1759-61) blev arvefæstere med hoveri og tiende afløst af pengeafgift. Dette var pionervirksomhed – første gang en større godsejer frivilligt opgav hoveri og afløste det med penge.

På **krongodset vest for København** (1766) fik bønderne arvefæsteskoeder, og de gennemførte derefter selv omfattende udskiftninger og udflytninger over de følgende år. Staten havde givet rammerne, men det var bønderne selv, der gjorde arbejdet.

Bistrup ved Roskilde, ejet af Københavns magistrat (1763-68), indførte arvefæste og hoveriafløsning. Magistraten, der var domineret af oplyste borgere, så fordelene ved at modernisere sin landbrugsejendom.

Og mest vidtgående: På **Bernstorff gods** (1765-67) blev gårdene i landsbyerne Gentofte, Ordrup og Vangede solgt til bønderne til moderate priser, hoveriet afløst, fællesskabets jorder udskiftet, og gårdene udflyttet. Dette var J.H.E. Bernstorffs modelreformer, som skulle inspirere hans nevø A.P. Bernstorff tyve år senere.

Bondekøbene – den glemte revolution

Men det mest bemærkelsesværdige var måske bøndernes egne initiativer til at købe sig fri af godssystemet. Disse "bondekøb" er blevet overset i mange fremstillinger, men de repræsenterer måske den mest radikale form for selvreform.

Da det lille gods **Gudumlund ved Lemvig** blev sat på auktion i 1757, købte ti af fæsterne selv deres gårde. Dette var usædvanligt, men ikke unikt. Da **Billeshave ved Middelfart** kom under hammeren i 1760, købte mere end tyve bønder deres gårde.

Men den mest spektakulære handling kom ved **Grubbesholm ved Skjern** i 1761. Her købte fæstebønderne simpelt hen hele godset i fællesskab og udstykkede deres gamle hovmarker. Hvis jord blev dels lagt til deres nye selvejergårde, dels udparcelleret til nye selvejergårde.

Dette var revolutionært. Bønderne havde ikke ventet på, at godsejer eller stat skulle befri dem. De havde taget sagen i egen hånd, mobiliseret kapital (sandsynligvis gennem fælles lån), købt godset, og omdannet det til selvejergårde. Det feudale godssystem blev simpelthen ophævet gennem markedets mekanisme.

Og Grubbesholm var ikke enestående. Det blev det første af en række bondekøb af mindre herregårde i Vest- og Nordjylland gennem de følgende årtier. Disse bondekøb ændrede fundamentalt ejendomsstrukturen i disse landsdele.

Bøndernes motivationer og rationalitet

Disse eksempler viser noget centralt: Bønderne var ikke passive, træge eller modvillige over for forandring. Tværtimod var de fuldt ud i stand til at vurdere deres egne interesser og handle rationelt efter dem.

Når bønder nogle steder modsatte sig udskiftning eller reformer, var det ikke fordi de var dumme eller konservative, men fordi de konkret vurderede, at prisen var for høj, at arbejdsbyrden var for stor, eller at betingelserne var uretfærdige. Det var rationelle økonomiske vurderinger, ikke irrationel modstand mod det ny.

Omvendt, når bønder så klare fordele – som ved bondekøbene – kunne de handle meget initiativrigt og radikalt. De kunne mobilisere kapital, organisere sig, gennemføre komplekse juridiske og økonomiske transaktioner.

Dette nuancerer fundamentalt den traditionelle fortælling om reformer fra oven. I virkeligheden var der tale om en samfundstransformation drevet af mange aktører – godsejere, bønder, stat – hvor hver gruppe reagerede på økonomiske muligheder og nødvendigheder skabt af de strukturelle forhold.

Som Ole Feldbæk konkluderer: *"I alt væsentligt var det landbosamfundet, der omdannede sig selv, i et interesse- og konfliktbetonet samarbejde mellem jordens ejere og dens brugere."*

Staten faciliterede, regulerede, legitimerede. Men den skabte ikke transformationen. Den reagerede på den.

Kapitel 15: Hoverikrisen 1789-1791 og det politiske kursskifte

Bøndernes forventninger

Stavnsbåndsløsningen i 1788 havde skabt enorme forventninger blandt bønderne. Hvis stavnsbånd kunne ophæves, kunne hoveri så ikke også? Hvis man var fri til at flytte, skulle man så stadig arbejde gratis på hovedgården?

Disse forventninger blev næret af den offentlige debat. I aviser og tidsskrifter diskuteredes hoveriets afskaffelse åbenlyst. Reformvenlige skribenter argumenterede for, at hoveri var både økonomisk ineffektivt og moralsk forkastelig. Nogle antydede, at kronprinsen selv ønskede at afskaffe det helt.

Bønderne var velorienterede om denne debat. Oplæsning af aviser i kroer og ved sociale sammenkomster spredte nyheder hurtigt. Og mange bønder troede nu – nogle måske fejlagtigt, andre baseret på reelle signaler – at hoveriafløsning var nært forestående.

Hoverivægringerne

I denne situation begyndte bønder flere steder – særligt i Østjylland – at vægre sig ved at yde hoveri. Det startede med enkelte gårde, der pludselig "ikke havde tid", når godsejeren kaldte på dem. Derefter spredte det sig til hele landsbyer, der kollektivt nægtede at møde op til hoveriarbejde.

Dette var ikke voldelig revolution. Bønderne angreb ikke godsejere eller brændte gårde af – det, der skete i Frankrig netop i disse år. Men det var civil ulydighed, en kollektiv nægtelse af at fortsætte som hidtil, en stiltiende strejke.

For godsejerne var det katastrofalt. De stod med hovmarker, der skulle pløjes, sås og høstes, men uden arbejdskraft til at gøre det. Nogle forsøgte at tvinge bønderne gennem bøder eller trusler. Andre forsøgte forhandling. Men det grundlæggende problem var, at systemet var blevet delegitimeret i bøndernes øjne.

Statens håndtering

Regeringen reagerede hurtigt og bestemt. Hoverivægringer var ulovlige og skulle stoppes. Der blev udsendt skarpe advarsler til bønderne. Anstiftere blev idømt betydelige bøder. Amtmænd og andre lokale autoriteter fik ordre til at genoprette ordenen.

Dette var nødvendigt fra regeringens synspunkt. Hvis hoverivægringer blev tolereret, ville hele systemet kollapse. Man kunne ikke lade til, at love kunne tilsidesættes af pøbelen. Ro og orden måtte genoprettes.

Men regeringen forstod også, at de underliggende problemer var reelle. Hoveriets omfang var blevet uholdbart. Bøndernes klager var ikke grundløse. Noget måtte gøres – men det måtte gøres ordentligt, gennem lovgivning, ikke gennem bondeoprør.

Den franske revolutions skygge

Hele denne krise udspillede sig i skyggen af begivenhederne i Frankrig. Den franske revolution var brudt ud i juli 1789, og nyheder om stormingen af Bastillen, bondeoprøret på landet, adelens flugt og kongens fangenskab nåede hurtigt Danmark.

For den danske elite var dette mareridt. Her så de, hvad der kunne ske, hvis den sociale orden kollapsede. Her så de godser brændt, aristokrater myrdet, konge og dronning ydmyget. Det var præcis det scenario, de frygtede kunne ske i Danmark, hvis reformerne gik for langt eller for hurtigt.

De konservative godsejere brugte naturligvis Frankrig som advarsel. Ser I, sagde de, hvad der sker, når man giver bønderne for mange friheder? Når man underminerer autoriteten? Når man giver efter for pøbelens krav? Frankrig var beviset på, at reformer førte til kaos.

Men reformvennerne fortolkede Frankrig anderledes. Præcis, sagde de – Frankrig viser, hvad der sker, når reformer nægtes for længe, når eliten nægter at give efter, indtil det eksploderer i vold. Læren af Frankrig var ikke at stoppe reformerne, men at gennemføre dem betids, så man undgik revolutionen.

Godsejernes modstand – august 1790

I denne anspændte situation valgte en gruppe jyske godsejere at gå i direkte offensiv mod regeringens reformpolitik. Ved Snapstinget i Viborg i juni 1790 – en traditionel samling, hvor godsejere mødte op for at ordne deres terminsforretninger – blev de enige om at organisere modstand.

Kammerherre Lüttichau til Åkjær og kammerherre Beenfeldt til Serritslevgård stillede sig i spidsen. De organiserede en underskriftindsamling, og 102 jyske godsejere skrev under på et "tillidsskrift" til kronprins Frederik.

Men navnet var misvisende. Det var ikke et udtryk for tillid, men et klageskrift. I umisforståelige vendinger klagede godsejerne over indgrebene i deres "*lovlige rettigheder*", over de udstedte reformlove, og pegede advarende på revolutionens Frankrig, "*der giver os de gyseligste eksempler.*"

Budskabet var klart: Stop reformerne, eller I risikerer revolution. Og tiden var bevidst valgt – klageskriftet blev overrakt kronprinsen ved hans bryllup i august 1790, hvor han ikke kunne ignorere det uden at tabe ansigt.

Regeringens respons: Facade og realitet

Kronprins Frederik og hans regering reagerede taktisk klogt. Udadtil afviste de klagen blankt og straffede anstifterne. På stående fod tilbagevist kronprinsen klagen og erklærede, at kongens love stod ved magt. En undersøgelse blev sat i gang, og i sommeren 1791 faldt dommen: Beenfeldt blev idømt en bøde på 2000 rigsdaler, og Lüttichau blev frataget sin kammerherrenøgle – en ydmygelse for en hofmand.

I offentlighedens øjne havde enevælden sejret over det reaktionære godsejervælde. Christian Colbiørnsen skrev selv offentlige indlæg, der angreb Lüttichau og forsvarede reformpolitikken. Det så ud som om regeringen stod fast.

Men bag kulisserne skete noget andet. Den faktiske politik ændrede kurs dramatisk. Fra sommeren 1790 og fremefter blev reformpolitikken fundamentalt mere godsejervenlig. Regeringen havde forstået advarslen: Den kunne ikke presse godsejerne længere uden at risikere åben konfrontation.

Plakaten af 24. juni 1791: Den hoveriløsning

Den nye kurs blev krystalklar med plakaten af 24. juni 1791 om hoveri. Denne plakat blev den faktiske løsning på hoveriproblemet – en løsning, som Ole Feldbæk helt rigtigt karakteriserer som *"en godsejervenlig lovgivning."*

Plakaten indbød til frivillige hoverioverenskomster mellem godsejere og deres bønder. Der blev opsat kriterier for, hvad en rimelig overenskomst skulle indeholde. Og der blev lovet, at hvis der ikke indgædes frivillige aftaler, ville staten senere udnævne kommissioner, der ville fastsætte hoveriet.

På overfladen lyder dette rimeligt – en blanding af frivillighed og statslig sikring. Men den politiske realitet var en anden.

For det første: Hvad var "rimelige" kriterier? Det viste sig hurtigt, at staten agtede at acceptere hoveri på det høje niveau, det faktisk blev ydet omkring 1790. Der var ikke tale om reduktioner, men om at legalisere status quo.

For det andet: Trussel om statslige kommissioner var netop det – en trussel. Den var designet til at få godsejere og bønder til "frivilligt" at indgå aftaler, der accepterede det høje hoveriniveau. Alternativet – at vente på kommissionerne – var usikkert og kunne måske ende med et endnu værre resultat.

For det tredje: Forhandlingerne var fundamentalt asymmetriske. Godsejeren havde magten – han kontrollerede gården, kunne true med udsættelse, kunne nægte arvefølge. Bonden var den svage part. En "frivillig" aftale under sådanne omstændigheder var ikke virkelig frivillig.

Som Colbiørnsen selv tidligere havde argumenteret: Kontraktforholdet mellem bonde og herremand var så asymmetrisk, at sagen ikke kunne overlades til parternes forhandling. Men nu, under politisk pres, blev det netop det, der skete.

Resultatet: Godsejernes sejr

Strategien virkede. I de følgende år blev der på næsten alle godser indgået "frivillige" hoverioverenskomster. Kun på fire jyske godser og 33 godser på Øerne måtte de kongelige hoverikommissioner, der blev nedsat i 1795, træde direkte ind.

Men hvad indeholdt disse overenskomster? De fastsatte hoveri på eller tæt på det niveau, det faktisk var nået op på. Der var ingen signifikante reduktioner. Hoveriet blev ikke afskaffet, ikke engang væsentligt beskåret. Det blev legaliseret.

Den store hoveriforordning af 6. december 1799 – **Den store hoveriforordning**, som den blev kaldt – blev kulminationen. Den fastslog: *"Gårdfæsterens hoveri skal være og forblive bestemt."*

Dette var præsenteret som en sejr for bonden: Nu var hoveriet ikke længere vilkårligt, men fast. Godsejeren kunne ikke kræve mere end aftalt. Dette var retsbeskyttelse.

Men som Feldebæk skarpt påpeger: *"I kampen om hoveriet havde godsejerne sejret, da de fik legaliseret hoveriet på det meget høje niveau, det var nået op på i slutningen af 1700-tallet."*

Bondens "gevinst" var kun, at hoveriet nu lå fast og var forudsigeligt. Men det lå fast på et ekstremt højt niveau. Og værre: Fordi hoveriet nu var fastlagt så højt, blev afløsning ekstremt dyr. Godsejeren kunne kræve enorme pengebeløb for at afløse hoveri på 200-250 dage om året. Resultatet blev, at langt de fleste fæstebønder valgte at fortsætte med at yde hoveri i endnu to-tre generationer snarere end at binde sig til høje årlige pengebetalinger.

Det godsejervenlige kursskifte

Hoveriløsningen var symptomatisk for hele kursskiftet efter 1790. Staten fortsatte med at arbejde for reformer, men nu på godsejernes præmisser.

Det samme mønster gentog sig med tiendeafløsningen. Forordningen af 1810 tillod bønderne at afløse naturaltien med en pengeafgift. Men omregningskursen blev sat så højt – meget gunstig for tiendemodtagerne – at de færreste bønder fandt det attraktivt at benytte muligheden.

Og det samme mønster så vi i udskiftningslovgivningen. Forordningen af 15. juni 1792 om udskiftning gav godsejeren ret til at pålægge bønderne en årlig rentebyrde på fire procent af den kapital, han investerede i udskiftningen. Og den traditionelt fastlåste landgilde blev frigivet – godsejeren kunne nu genforhandle den opad efter udskiftning.

Som Feldebæk konkluderer: *"Reformlovgivningen blev frem for alt en godsejervenlig lovgivning. Navnene under reformlovene var Bernstorffs og Reventlows. Men lovene stod i lige så høj grad i gæld til reformmodstanderne: til Schack-Rathlou og Rosenkrantz og til de vrede jyske godsejere."*

Forklaringen: Politisk realisme

Hvorfor dette kursskifte? Forklaringen ligger i politisk realisme og magtforhold.

Regeringen havde i 1788-89 bevæget sig til kanten af, hvad godsejerstanden ville tolerere. Godsejernes protest i 1790 og hoverivægringerne havde vist, at yderligere pres kunne føre til åben konfrontation eller endda social opløsning.

Enevælden havde brug for godsejerstanden. Den kunne ikke regere mod deres vilje. Og godsejerne havde magt – de sad i administrationen, de kontrollerede lokalt, de havde økonomiske ressourcer, og de havde den sociale prestige, der gjorde deres modstand politisk farlig.

Regeringen valgte derfor at sikre det opnåede og gå videre på områder, hvor modstanden var mindre. Man prioriterede reformer, der kunne gennemføres med godsejernes accept eller i hvert fald uden deres aktive modstand.

Dette var politisk klogt, men det betød også, at reformerne blev langt mindre radikale, end både Reventlow og Colbiørnsen oprindeligt havde ønsket. Visionen om hoveriafløsning med pengeafgifter som norm blev opgivet. Visionen om en hurtig overgang til selveje blev skrinlagt. Det, der blev opnået, var retsbeskyttelse, begrænsning af vilkårlighed og en gradvis transformation – ikke en revolution.

Kapitel 16: Selvejerspørgsmålet – marked, kapital og konjunkturer

Mens hoveriets omfang og regulering var det mest konfliktfyldte spørgsmål, var selvejspørgsmålet det mest omfattende i sine faktiske konsekvenser. For det var her, den største transformation skete: Omkring halvdelen af Danmarks bondegårde skiftede i løbet af reformperioden fra fæste til selveje.

Staten rolle: Facilitering, ikke finansiering

Det er vigtigt at forstå statens faktisk begrænsede rolle i denne transformation. Staten ønskede selveje og havde demonstreret dets fordele gennem krongodsreformerne. Men staten finansierede ikke den store overgang til selveje.

Ganske vist oprettedes **Den kongelige Kreditkasse i 1786** specifikt for at låne penge ud til selvejekøb. Og fra 1797 fik **Den Almindelige Enkekasse** – oprindeligt en pensionsfond for embedsmænds enker – tilladelse til at udlåne til bønderkøb under Reventlows ledelse.

Men som Feldebæk påpeger: Denne offentlige lånekapital indgik kun i cirka 5.000 af de 25-30.000 selvejekøb, der fandt sted. Med andre ord: Staten finansierede direkte kun omkring en femtedel af overgangen til selveje.

Størstedelen af selvejekøbene blev finansieret gennem tre andre kilder: godsejerne selv, der solgte på kredit ved at lade en del af købesummen blive stående som prioritet i gården; lokale långivere – ofte velhavende bønder eller købstadskøbmænd – der investerede i hvad de så som sikre og profitable lån; og endelig bøndernes egne akkumulerede besparelser, som under højkonjunktoren havde gjort det muligt for mange at opspare en kontant udbetaling.

Bøndernes motivation: Sikkerhed og autonomi

Hvorfor ville bønder købe deres gårde? Det traditionelle svar har været: frihed og ejendomsret. Men virkeligheden var mere kompleks.

Som Feldebæk understreger: *"Den massive overgang fra fæste til selveje skyldtes ikke tidens tanker om frihed og lighed."* Det var ikke ideologi, der drev bønderne, men praktiske økonomiske overvejelser.

For at forstå dette må vi se på fæstesystemets faktiske funktion. En dygtig og samvittighedsfuld fæstebonde kunne faktisk føle sig tryk i sit fæste. Hans kontrakt gav ham retten til at bruge gården i sin levetid. Han betalte en fast landgilde, der lå konstant gennem fæsteperioden. Hvis høsten slog fejl eller uheld ramte, kunne han regne med forståelse og måske endog hjælp fra godset. Og når han blev gammel, kunne han se frem til at gå på aftægt på samme gård, som hans søn overtog.

Men som selvejer var situationen anderledes. Nu ejede han gården – men han havde også gæld. Han skulle betale afdrag og renter punktligt, år efter år. Hvis høsten slog fejl, ventede kreditorerne ikke nødvendigvis. Hvis han ikke kunne betale, kunne gården gå på tvangsauktion. - Der var ingen faderlig godsejer, der ville hjælpe i nødstilfælde.

Så hvorfor vælge selveje med disse risici? Tre hovedårsager:

For det første: Ejendomsrettens incitamenter. Som selvejer var enhver forbedring, han foretog, hans egen. Hvis han drænede en mark, ryddede for sten, byggede bedre stalde – alt dette øgede gårdens værdi, og denne værdi tilfaldt ham og hans arvinger. Som fæster ville sådanne investeringer primært komme godsejeren til gode, da de ville øge gårdens værdi og dermed den indfæstning, næste fæster skulle betale.

For det andet: Autonomi og stolthed. Som selvejer var man sin egen herre. Man besluttede selv, hvordan gården skulle drives, hvilke afgrøder man ville så, hvordan man ville organisere arbejdet. Man var ikke underlagt godsejerens kontrol eller ridefogedens opsyn. Dette havde både praktisk og psykologisk værdi.

For det tredje: Økonomisk gevinst under højkonjunktoren. Og dette var måske det afgørende. Under højkonjunktoren med stadigt stigende priser på landbrugsprodukter fik selvejeren hele gevinsten. Hans udgifter – afdrag og renter på gælden – var nominelt faste,

mens hans indtægter steg med priserne. Jo længere højkonjunkturen varede, desto mere lønnede selveje sig.

Men netop dette sidste punkt indebar en risiko: Hvad hvis priserne faldt? Så ville selvejeren stadig skulle betale den faste gæld, mens indtægterne faldt. Og det var præcis, hvad der skete i 1820'erne, da højkonjunkturen endelig sluttede. Mange selvejere, der havde købt dyrt i de gode tider, kom da i økonomiske vanskeligheder.

Godsejernes motivation: Likviditet og koncentration

Men hvorfor ville godsejere sælge? Her var motivationerne også primært økonomiske.

Under højkonjunkturen betød den fastlåste landgilde, at godsejernes indtægter fra fæstegårde ikke steg i takt med priserne. En landgilde, der havde været rimelig i 1750, var blevet relativt beskeden i 1790 med tredoblet kornpris. Godsejeren fik altså ikke den fulde gevinst af højkonjunkturen fra sine fæstegårde.

Ved at sælge kunne han frigøre kapital. Og denne kapital kunne investeres mere profitabelt – enten i forbedret drift af hovedgårdsjorden, der under højkonjunkturen gav stor profit, eller i andre forretningsmuligheder. København blomstrede som handelsby, og der var store afkast at hente i handelsselskaber, bankvirksomhed og manufakturer.

Desuden kunne salg være en måde at koncentrere driften på hovedgården. Godsejere, der var trætte af konflikter om hoveri og af at administrere hundredvis af fæstegårde, kunne vælge at sælge fæstegodset og i stedet drive hovedgården intensivt med ansatte husmænd og landarbejdere som arbejdskraft. Dette var enklere at administrere og gav mere direkte kontrol.

Priserne og forhandlingerne

Prisen på en fæstegård, der skulle sælges til selveje, var naturligvis genstand for forhandling. Men den blev påvirket af flere faktorer:

Gårdens hartkorn – den officielle skattemæssige vurdering af jordens værdi – udgjorde et grundlag. Men dertil kom bygningernes stand, jordens kvalitet, beliggenheden, og ikke mindst konjunkturen. Under højkonjunkturen steg jordpriserne markant.

Mange bønder købte sandsynligvis for dyrt. Ivrigt efter at få ejerskab, og overbeviste om at højkonjunkturen ville fortsætte, betalte de priser, der forudsatte fortsat høje indtægter. Når så priserne faldt i 1820'erne, stod de med en gæld, der var baseret på urealistiske forventninger.

Men der var også mange succeshistorier. Bønder, der købte til rimelige priser, der drev deres gårde dygtigt, og som havde held med at komme godt gennem overgangsfasen,

kunne opbygge en formue, som kunne gives videre til børnene. Selveje gjorde det muligt at akkumulere generationsformue på en måde, fæste aldrig havde gjort.

Tempoet og fordelingen

Den massive overgang til selveje skete overraskende hurtigt. Fra omkring 1780 til 1815 – altså på omkring 35 år – gik cirka 25-30.000 gårde fra fæste til selveje. Dette betyder at i gennemsnit skiftede 700-850 gårde årligt ejerskab. På sit højeste, omkring 1800, kan tallet have været endnu højere.

Men tempoet varierede geografisk og mellem forskellige typer godser. Vest- og Nordjylland oplevede de mest omfattende ændringer, inkl. de tidligere omtalte bondekøb af hele herregårde. I disse områder blev godsstrukturen fundamentalt ændret, og selveje blev normen.

På Øerne var udviklingen langsommere og mindre omfattende. Her beholdt mange store godser deres fæstegårde, og selvejerprocenten forblev lavere. Dette skyldes bl.a., at de sjællandske godsejere havde større økonomiske ressourcer og større interesse i at bevare godsstrukturen.

Konklusionen: En markedsdrevet transformation

Overgangen til selveje var altså primært en markedsdrevet transformation. Staten faciliterede gennem juridiske rammer og kredit, men den tvang ikke og finansierede kun delvist. Godsejere solgte, fordi det gav økonomisk mening under højkonjunkturen. Bønder købte af samme grund.

Dette er vigtigere end det måske lyder. For det betyder, at selvejere overgangen ikke var en reform fra oven, men et resultat af mange individuelle rationelle økonomiske beslutninger truffet af jordejere og jordbrugere. Staten gav rammerne, men det var markedet – høje priser, tilgængelig kredit, økonomiske incitamenter – der drev udviklingen.

Og det forklarer også, hvorfor overgangen standsede omkring 1815-20. Da højkonjunkturen sluttede, priserne faldt, og økonomisk usikkerhed spredte sig, ophørte incitamenterne. De resterende fæstebønder valgte at forblive fæstere, og godsejerne holdt op med at sælge. Markedet havde talt.

Fjerde del: Transformationen af landskab og samfund

Kapitel 17: Udskiftningen – teknisk revolution og social omvæltning

Udskiftningens tekniske dimension

Hvis selvejerspørgsmålet var den største juridiske transformation, så var udskiftningen den største fysiske og agronomiske. Udskiftningen – ophævelsen af landsbyfællesskabets jorder og samlingen af hver gårds marker til én eller få sammenhængende parceller – forvandlede ikke bare det danske landskab, men hele produktionssystemet.

For at forstå udskiftningens betydning må vi først forstå, hvordan det gamle system fungerede. I det traditionelle landsbyfællesskab lå hver bondegårds jord spredt i utallige små lodder over landsbyens marker. Dette var ikke tilfældigt, men resultat af århundreders praksis designet til at sikre retfærdighed.

Landsbyen jord var typisk delt i tre store vange (i det klassiske trevangssystem), og hver vang var delt i lange smalle agre. Hver gård havde sit antal lodder spredt over alle tre vange og over forskellige kvaliteter af jord. Dette sikrede, at ingen gård havde kun god jord eller kun dårlig jord – alle fik en blanding, så ingen blev favoriseret af naturens luner.

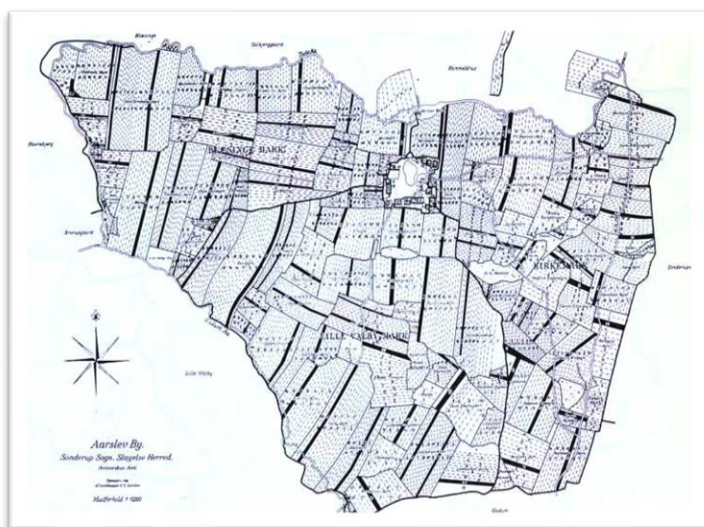
Men prisen for denne retfærdighed var enorm ineffektivitet. En typisk bondegård kunne have 30-40 eller flere spredte lodder. Bonden måtte vandre fra lod til lod, transportere redskaber og gødning over store afstande, og koordinere sin drift med de andre bønders. Eksperimenter var næsten umulige – hvis én bonde ville så en ny afgrøde på én af sine lodder, ville det påvirke nabolodderne, da kreaturerne efter høst græssede frit på den afhøstede vang.

Udskiftningen brød dette system. Hver gårds mange små lodder blev samlet til én eller nogle få store sammenhængende parceller. Dette krævede omfattende måling, beregning og omfordeling. Landmålere skulle kortlægge hele landsbyens jord, vurdere kvaliteten af hver enkelt lod, og derefter beregne en fordeling, hvor hver gård fik et areal svarende til sin andel – men samlet.

Dette var uhyre arbejdskrævende. På en typisk landsby med 15-20 gårde kunne udskiftningen tage flere år at gennemføre. Landmålerne skulle måle, bønderne skulle forhandle og blive enige, og til sidst skulle hele landskabet omlægges fysisk: Nye hegn skulle sættes, nye veje skulle anlægges, gamle stier skulle opgives, dræninger skulle omlægges.

Eksempel: Udskiftning og udflytning af en landsby i 1700-tallet.

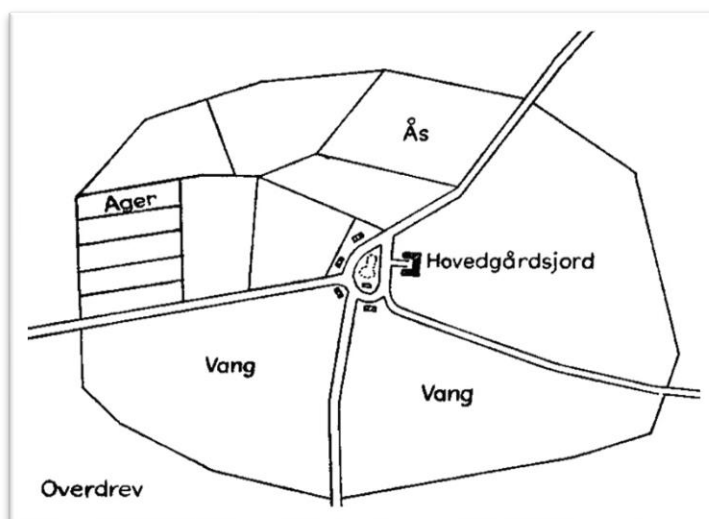
Den sjællandske landsby Årslev seks km nord for Slagelse lå under det kongelige rytterdistrikt Antvorskov. I 1768 blev Årslev opmålt af landmåler C.C. Gercken.

Figur 1: Før udskiftningen

Figur 1: Viser, hvordan landsbyens gårde og huse alle ligger inde i landsbyen omkring fortet og gadekæret. Landsbyens jord er opdelt i tre store vange, der igen er underopdelt i tilsammen ca. 100 åse. Hovedreglen var, at hver gård havde én langstrakt ager i hver ås. På kortet er der med sort trukket en sådan enkelt gårds 108 spredtliggende agre op. På denne måde fik alle bønder lige del i fede og magre, velgødede og ugdede, fjerntliggende og nærtliggende

jorder.

Figur 1-1: Landsby o. 1750, skematisk.

Bøndergodset dyrkedes for bøndernes regning, landsbyvis og i fællesskab. Til hver landsby hørte en bykerne, et opdyrket areal og et overdrev. I bykernen lå husene tæt op ad hinanden i kreds omkring et mindre torv, fortet, hvor mændene mødtes til bystævne.

Det opdyrkede areal var normalt delt i tre vange. På den ene dyrkedes overvejende vintersæd, på den anden vårsæd, medens den tredje vang lå brak. Hver vang var delt i åse, dvs. jordstykker af forskellig bonitet. Hver ås var igen delt i agre. Næsten alle gårde havde en ager i hver ås i samtlige vange. Derfor havde mange gårde deres tilliggende spredt over 50-100 jordstykker. Når agrene var afhøstede, fjernede man hegnene omkring dem og lod kreaturerne græsse frit på stubmarkerne: **Man opgav ævred**. Et eksempel på et landbrugsfagligt ord, der har overlevet i sproget, men nu med en ny betydning: At give op.

Overdrevet bestod af skove, enge eller blot uopdyrket land. Her sendtes landsbyens dyr på græs. Dette var også en del af fællesskabet, undertiden også i fællesskab med nabo-landsbyerne, hvilket ganske ofte var en kilde til konflikter.

Som nævnt dyrkede landsbyens bønder jorden i fællesskab. Den fælles indsats tilrettelægdes på bystævnerne. Her kunne enhver gøre sine synspunkter gældende, forinden afgørelserne blev truffet med simpel stemmeflerhed. Men når dette var sket, skulle alle rette sig efter flertallets krav. Til at udføre de løbende forretninger udnævnte bystævnet en række "embedsmænd" med en oldermand i spidsen.

Hovedgårdsjorden dyrkedes for godsejerens regning. Arbejdet tilrettelægdes og ledes af godsejeren selv eller af en af hans funktionærer. Arbejdskraften leveredes hovedsagelig af gårdfæstere og disses tyende (medhjælpere). Endvidere arbejdede husmænd og inderster på hovedgårdsjorden. Det dyrkede areal var ofte opdelt i 11 indhegnede marker, som betegnedes *kobler* efter det holstenske forbillede. Af disse kobler dyrkedes normalt 5 med korn og 5 med græs, medens 1 lå brak. (Kilde 3-vangsbrug og fællesskab: Erling

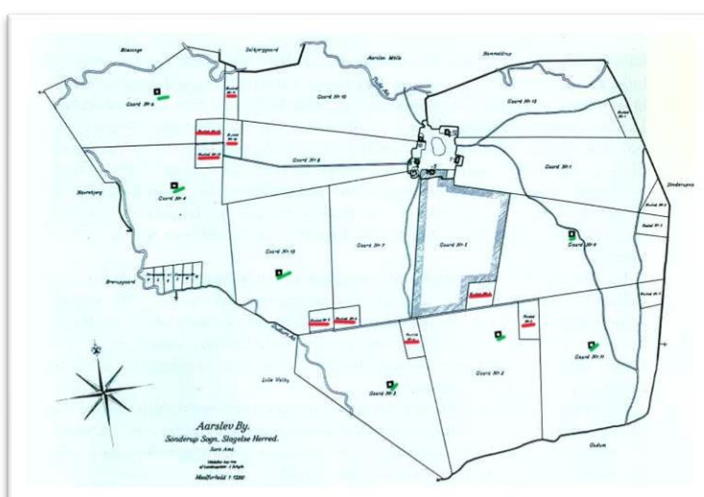
Olsen, *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, Kbh. 1967. Kapitel II.

Figur 2: Koppelbrug - mellemtrin.

Figur 2: På dette kort ses den samme gårds jorder trukket op med sort, efter at Årslev i 1786 var blevet omlagt til **koppelbrug**, hvor landsbyens jorder blev delt op i ni indhegnede kobler (marker).

Figur 3: På dette sidste kort ses Årslev, efter at den i 1795 er blevet udskiftet og udflyttet. Hver gård fik nu sit eget afgrænsede stykke jord, og der opførtes nye bondegårdshuse på de fjernest liggende. I det skraverede felt er angivet en enkelt gårds ca. 26 ha jord og bygningerne med have inde i landsbyen. På de jorder, der lå nærmest landsbyen, blev der foretaget en såkaldt stjerne udskiftning, så halvdelen af bønderne kunne blive boende i den gamle landsby.

Figur 3: Efter udskiftning og udflytning. Bemærk: De udflyttede gårde er markeret med **grønt**. Husmandslodderne i hjørnerne med **rødt**.

Husmandslodderne blev placeret i hvert hjørne af de tretten bondegårdspareller.

*Kilde eks. på udskiftning af landsby: Benito Scocozza og Grethe Jensen:
Danmarkshistoriens hvem, hvad og hvornår.*

Udflytningens konsekvenser

Når jorden nu lå samlet, gav det agronomisk og økonomisk mening at flytte gården ud fra landsbyen og placere den midt på sin egen jord. Dette sparede transport, lettede tilsynet med marker og kreaturer, og øgede bondens autonomi.

Men udflytning var også en dyb social og psykologisk omvæltning. Landsbyen havde gennem århundreder været bondens hjem. Her var han vokset op, her boede hans naboer, her var det sociale liv – kirken, kroen, gildesammenkomsterne. Landsbyen gav tryghed og fællesskab.

At flytte ud på marken betød at forlade alt dette. Man flyttede ud i det, der faktisk oplevedes som ensomhed. Nærmeste nabo kunne nu være hundrede meter eller mere væk. Ingen kom bare forbi. Man var på egen hånd.

For ældre bønder var dette særligt svært. De havde aldrig boet andet sted end i landsbyen. At skulle flytte i deres alderdom, bygge nye huse, etablere nye rutiner – det var en overvældende opgave. Mange valgte derfor at blive i landsbyen, også efter udskiftningen. Det var yngre bønder, der typisk flyttede ud og byggede nye gårde.

Men for dem, der flyttede, var der også store fordele. Den udflyttede gård kunne bygges rationelt efter nye principper. Bygningerne kunne placeres optimalt i forhold til marker og veje. Stalden kunne være lige ved græsningsarealerne. Laden ved markerne. Alt kunne organiseres efter fornuft og effektivitet.

Og psykologisk skete der også noget vigtigt. Den udflyttede bonde blev virkelig uafhængig. Han skulle ikke længere koordinere med landsbystævnet, ikke diskutere med naboerne om, hvornår der skulle pløjes eller høstes. Han kunne træffe sine egne beslutninger, eksperimentere med nye metoder, organisere sit arbejde som han ville.

Dette skabte en ny type bonde: mere individualistisk, mere entreprenant, mere markedsorienteret. Landsbyens fællesskab og sociale kontrol blev erstattet af individuelt ansvar og autonomi. Dette var en fundamental mentalitetsomvæltning – fra et kollektivt til et individualistisk mindset.

Bøndernes reaktioner: Mellem skepsis og entusiasme

I den traditionelle historieskrivning har bønderne ofte været fremstillet som modvillige over for udskiftning – træge, fastlåste i tradition, uforstående over for fremskridt. Der er berømte anekdoter om bønder, der blev så fortvivlede over at skulle flytte fra landsbyen, at de drak sig fra sans og samling eller lagde sig til sengs og døde af sorg.

Disse historier har sandsynligvis en vis sandhed – der var helt sikkert bønder, der oplevede udskiftningen som traumatisk. Men som helhed tegner kilderne et andet og mere nuanceret billede.

Bønderne var faktisk ofte positive over for udskiftning – når betingelserne var rimelige. De så fordelene ved at få samlet jord. De forstod, at det ville lette driften og øge produktiviteten. Mange landsbyer gennemførte udskiftning på eget initiativ, uden at nogen tvang dem.

Når bønder modsatte sig udskiftning, var det typisk af specifikke, rationelle grunde:

Omkostningerne kunne være for høje. Udskiftning krævede store investeringer: landmålere skulle betales, nye hegn skulle sættes, nye veje skulle anlægges, bygninger skulle måske flyttes. Hvis godsejeren forsøgte at vælte for stor en del af disse omkostninger over på bønderne, protesterede de – med rette.

Jordfordelingen kunne være uretfærdig. At omfordele hundredvis af små lodder til nogle få store parceller uden at nogen blev snydt var ekstremt kompliceret. Bønder, der følte sig snydt i fordelingen – at de fik dårligere jord eller mere afsidesliggende marker – modsatte sig naturligvis.

Timingen kunne være forkert. Udskiftning krævede enormt meget arbejde fra bønderne – forberedelser, deltagelse i opmålinger, anlæggelse af hegn osv. Hvis dette skulle ske midt i en travl høstsæson eller i en periode med andre belastninger, var bønderne naturligt kritiske.

Men når omkostningerne var rimelige, fordelingen retfærdig, og timingen god, deltog de fleste bønder konstruktivt. Som Feldbæk understreger: *"Det bemærkelsesværdige er, at mellem halvdelen og to tredjedele af bondegårdsjorden faktisk blev udskiftet i løbet af en menneskealder, og at de udflytninger, der var nødvendige, faktisk fandt sted."*

Dette enorme tempo kan kun forklares ved, at en stor del af bønderne faktisk så fordelene og var villige til at investere det nødvendige arbejde. Udskiftningen var ikke noget, der blev påtvunget en modvillig bondestand, men noget der i høj grad blev gennemført med deres aktive medvirken.

Det transformerede landskab

Udskiftningen forvandlede det danske landskab fundamentalt. Før udskiftningen var landskabet præget af åbenhed. De tre store vange lå som enorme åbne marker uden skillelinjer. Kun hovedgårdenes marker var indhegnede.

Efter udskiftningen blev landskabet opdelt og struktureret. Hver gårds mark blev omgivet af hegn – stendiger på stenrig jord, jorddiger andre steder, levende hegn af tjørn eller pile

hvor det var muligt. Disse hegn markerede ikke bare ejendomsgrænser, men symboliserede også den nye individualiserede orden: mit og dit var nu klart adskilt.

På Fyn blev landskabet præget af de karakteristiske rækker af stynede pile – pilehegn, der stadig den dag i dag giver det fynske land sit særpræg. På Løjtland blev det de tætte tjørnehegn. På store dele af Sjælland blev det stengærderne – kilometer efter kilometer af omhyggeligt stablede sten, der var blevet fjernet fra markerne.

Disse stengærder repræsenterer et imponerende arbejde. At rydde markerne for sten var en uendelig opgave – hver vinter ville frosten presse nye sten op fra undergrunden. Men de sten, der blev fjernet, kunne bruges produktivt: til gærder, til fundamenter, til syldesten under bindingsværket. Stengærderne var ikke bare nyttige, de blev også smukke – et monument over bondens flid og beslutsomhed.

Udskiftningen betød også ændringer i vejnettet. De gamle stier gennem landsbyens marker blev irrelevante, når hver gård nu lå på sin egen samlede parcel. Nye veje måtte anlægges, så hver udflyttede gård kunne nås. Dette skabte det vej mønster, vi stadig kender – veje der fører fra landsbyen ud til de spredte gårde i det omkringliggende land.

Produktivitetsstigningen

Men det vigtigste ved udskiftningen var måske ikke det synlige – hegn, veje, gårde – men det økonomiske: **produktivitetsstigningen**.

Når bonden havde sin jord samlet, kunne han drive den langt mere rationelt. Han sparede tid på transport. Han kunne gøde mere effektivt. Han kunne dræne systematisk. Han kunne eksperimentere med nye afgrøder og metoder. Og vigtigst: Han havde incitamentet til at gøre det, for forbedringerne kom ham selv til gode.

Resultatet var markante produktivitetsstigninger. Præcise tal er vanskelige at etablere, men både samtidige iagttagere og moderne historikeres analyser peger på, at høstudbytterne steg betydeligt i tiårene efter udskiftningen.

Denne produktivitetsstigning var afgørende for, at Danmark kunne brødføde sin voksende befolkning. Uden udskiftningen ville befolkningsvæksten have ført til katastrofal hungersnød. Med udskiftningen kunne produktionen holde trit.

Og produktivitetsstigningen havde også videre konsekvenser. Den gjorde dansk landbrug mere konkurrencedygtigt, lagde grundlaget for den senere landbrugseksport, og skabte økonomisk overskud, der kunne investeres i andre sektorer. Udskiftningen var således ikke bare en landbrugsteknisk reform, men en økonomisk transformation med konsekvenser for hele samfundet.

Kapitel 18: Husmændene – reformernes glemte ofre

Den oversete gruppe

Mens gårdmandsklassen gennemlevede en transformation fra fæstere til selvejere, fra bundne til frie, fra fattige til relativt velstående, var der én stor befolkningsgruppe, som reformerne næsten fuldstændigt forbigik: husmændene og landarbejderne.

Dette var ikke en lille gruppe. Som tidligere nævnt udgjorde husmands- og landarbejderfamilier omkring 1800 cirka 90.000 familier – langt flere end gårdmandsfamilierne, der var omkring 60.000. Med andre ord: Den største befolkningsgruppe i landbosamfundet blev systematisk overset af reformerne.

Men værre endnu: Deres situation blev ikke bare forbigået, den blev aktivt forværret. Husmændene betalte prisen for gårdmændenes forbedringer. Dette var ikke utilsigtet eller et uheld, men en bevidst politisk prioritering. Som Feldbæk konkluderer: *"I det længere perspektiv var det husmændene og landarbejderne, der betalte prisen for enevældens godsejervenlige reformpolitik og for etableringen af den nye gårdmandsklasse, hvis politiske loyalitet enevælden sikrede sig gennem økonomiske og sociale garantier."*

Hvem var husmændene?

For at forstå deres situation må vi først definere, hvem husmændene var. Husmand var ikke en præcis juridisk kategori, men en bred betegnelse for dem, der havde et hus med – eller uden – en lille jordlod, men ikke en fuld bondegård.

En typisk husmand havde måske 2-4 tønder land – sammenlignet med en bondegårds 30-60 tønder land. På denne lille jordlod kunne han dyrke lidt korn, holde måske en ko eller to, nogle får, nogle høns. Men det var ikke nok til at ernære en familie. Husmanden var derfor nødt til at supplere med lønarbejde – typisk på en bondegård eller et gods.

Nogle husmænd havde fået deres hus og jord som betaling for arbejde. Godsejeren eller gårdmanden gav dem et lille stykke jord at bo på mod, at de forpligtede sig til at arbejde for ham, når der var brug for det. Andre husmænd havde købt eller lejet deres små ejendomme.

Under husmændene igen var der de "rene" landarbejdere – karle og piger – der slet ikke havde egen jord, men levede udelukkende af lønarbejde og typisk boede hos deres arbejdsgiver.

Reformernes virkning på husmændene

Landboreformerne påvirkede husmændene på flere måder – næsten alle negative:

Udskiftningen fjernede græsningsrettigheder. Det gamle landsbyfællesskab havde givet husmændene en vigtig sædvaneret: De måtte græsse deres få dyr på de fælles overdrev, på brakjorden og på de afhøstede vange. Dette var afgørende for deres økonomi – en ko eller to gjorde forskellen mellem fattigdom og lige akkurat at klare sig.

Men udskiftningen betød, at den fælles jord blev opdelt og indhegnet. Hver gård fik sit, og græsning på andres marker blev ulovligt. Husmændene mistede deres græsningsrettigheder og måtte klare sig med det græs, deres egen lille jordlod kunne producere – hvilket ofte ikke var nok.

Opdyrkningen af overdrevene reducerede græsningsarealer yderligere. I jagten på mere agerjord tog både godsejere og gårdmænd overdrevsjord under plov. Dette mindskede de fælles græsningsarealer endnu mere og gjorde husmændenes situation værre.

Hoveriafløsningen øgede behovet for lønarbejde. Når gårdmændene afløste deres hoveri til godset med pengeafgifter, skulle godsejeren finde anden arbejdskraft til hovedgårdsdriften. Løsningen blev at ansætte husmænd og landarbejdere. Men dette skete på godsejernes betingelser – husmændene havde ingen forhandlingsstyrke og måtte acceptere lave lønninger og hårde vilkår.

Gårdmændenes overgang til selveje skabte ny efterspørgsel efter lønarbejde.

Selvejergårdmanden, der nu selv skulle betale alle omkostninger og gerne ville maksimere profit, havde behov for ansatte karle. Men han ville naturligvis betale så lidt som muligt. Og med den voksende befolkning af husmænd og landarbejdere var arbejdskraft rigeligt til rådighed, hvilket pressede lønningerne nedad.

Nye husmandssteder blev oprettet på dårlige vilkår. Under højkonjunkturen var jord værdifuld, og der var penge at tjene på at udstykke små husmandslodder. Mange selvejergårdmænd gjorde netop det – de solgte eller udlejede små jordstykker til husmænd. Dette kunne se ud som en fordel – flere fik jord.

Men vilkårene var ofte hårde. Prisen for jorden var høj. Husmanden blev typisk pålagt at yde hoveri til gårdmanden – ja, netop hoveri, som gårdmanden selv var blevet fri for. Og husmanden fik ingen sikkerhed – han kunne sættes ud efter kort varsel, hans kontrakt var ofte korttids, og han havde ingen juridiske rettigheder.

Som Feldebæk påpeger: *"En del af husmandsstederne blev oprettet af godsejere, der i forbindelse med afviklingen og afløsningen af gårdmandshoveriet sikrede sig en arbejdskraft, de kunne kontrollere, til hovedgårdsjordens drift."* Det var en bevidst strategi at skabe en arbejderstyrke, der var afhængig og kontrollerbar.

Statens bevidste forsømmelse

Det mest slående ved husmændenes situation er, at staten var fuldt bevidst om den – og valgte ikke at gribe ind.

Da Den lille Landbokommission arbejdede med de nordsjællandske krongodsreformer, etablerede den faktisk systematiske husmandssteder med rimelig jord og rimelige vilkår som en del af reformprogrammet. Staten vidste altså, hvad der var nødvendigt for at give husmændene acceptable kår.

Men til private godser valgte staten ikke at stille krav. I sin lovgivning om fæstebønders rettigheder lagde staten stor vægt på at beskytte dem mod vilkårlighed. Men for husmænd udelod staten bevidst at give lignende beskyttelse.

Mest chokerende: Mens staten i 1791 eksplicit forbød fysisk afstraffelse af gårdmænd og deres koner, undlod den at forbyde fysisk afstraffelse af husmænd. Husmændene kunne således fortsat prygles lovligt helt frem til 1848.

Dette var ikke en forglemmelse. Det var bevidst politik. Staten prioriterede at sikre gårdmandsklassens loyalitet og var villig til at ofre husmændene for dette mål.

Husmændenes egen modstand

Husmændene var ikke blot passive ofre. De gjorde modstand, hvor de kunne. Nogle nægtede urimelige vilkår, søgte andetsteds hen, eller forsøgte at forhandle bedre kontrakter.

Men deres forhandlingsposition var fundamental svag. Arbejdskraft var rigeligt til rådighed, så hvis én husmand nægtede dårlige vilkår, kunne arbejdsgiveren finde en anden. Og uden jorden kunne husmanden ikke overleve – han måtte acceptere, hvad han kunne få.

Husmændenes reelle mulighed for forbedring kom først med den politiske organisering efter 1849 og senere husmandsbevægelsen i sidste halvdel af 1800-tallet. Men det ligger uden for vores periode.

1849-forordningen – for lidt, for sent

Efter Grundlovens indførelse i 1849 kom den første forordning om forbedring af husmændenes kår den 28. maj 1849. Den forbød fysisk afstraffelse af husmænd (endelig!) og gav mulighed for hoveriafløsning.

Men dette var for lidt og for sent. De grundlæggende problemer – usikre kontrakter, manglende ejendomsrettigheder, afhængighed af gårdmændenes vilje – blev ikke løst. Og husmændenes situation forblev prekær langt ind i 1900-tallet.

Klassesamfundets konsolidering

Husmændenes forværrede situation havde en dybere konsekvens: den konsoliderede det nye klassesamfund.

I det gamle landsbyfællesskab havde der ganske vist været social stratificering, men der havde også været fællesskab og gensidige forpligtelser. Gårdmændene stod socialt over husmændene, men de havde delt overdrevet, arbejdet sammen i høsten og deltaget i samme landsbystævne.

Efter reformerne blev kløften dyb og næsten uoverstigelig. Gårdmanden var nu selvejer, velkommen, respekteret – en etableret borger. Husmanden var proletarisk, fattig, afhængig – en, der ikke talte med.

Som Feldebæk formulerer det: *"Den sociale afstand, der allerede i det gamle samfund havde eksisteret mellem dem og gårdmandsklassen, voksede sig år for år større, for i løbet af en til to generationer at udvikle sig til 1800-tallets uoverstigelige kløft mellem landbosamfundets underklasse og middelklasse."*

Dette klassesamfund blev grundlaget for de sociale konflikter, der skulle præge 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Husmandsspørgsmålet, landarbejderspørgsmålet, den sociale uro på landet – alt dette havde sine rødder i reformernes systematiske forsømmelse af denne gruppe.

Kapitel 19: Perioden 1800-1849 – Konsolidering og nye konflikter

Årene efter 1800: Statsbankerot og krise

Efter det intense reformår 1784-1794 kom en periode af konsolidering. De store lovgivningsinitiativer var gennemført. Nu skulle de implementeres og absorberes af samfundet.

Men denne konsolidering blev afbrudt af dramatiske begivenheder. Fra 1807 blev Danmark inddraget i Napoleonskrigene på fransk side. Den engelske flåde bombarderede København og stjal den danske flåde. Danmark blev blokeret til søs, handel og eksport kollapsede.

Og værst: I 1813 måtte staten erklære sig bankerot. Den statslige bank, som havde udstedt papirpenge i store mængder for at finansiere krigsdeltagelsen, kollapsede. Papirpengene blev værdiløse næsten fra den ene dag til den anden. Folk, der havde sparet op i papirpenge – inklusiv mange bønder, der havde sparet til selvejekøb – mistede deres formuer.

For mange nybagte selvejere blev dette katastrofalt. De havde købt deres gårde under højkonjunktoren til høje priser, ofte på kredit. Nu, da priserne faldt og økonomien

kollapsede, kunne de ikke betale deres gæld. Tvangsauktioner blev hyppige. Mange selvejerbønder blev tvunget til at opgive deres gårde igen.

Dette viste, hvor sårbare de økonomiske fremskridt var. Reformerne havde skabt muligheden for velstand, men ikke garanteret den. Økonomiske chok kunne ødelægge, hvad år af flid havde opbygget.

Tiendeforordningen 1810

Midt i krisen blev der dog gennemført endnu en reform: Forordningen af 8. januar 1810 om tienden.

Tienden – den afgift, bønderne skulle betale til kirken, typisk en tiendedel af høsten – havde traditionelt været betalt in natura. Bonden skulle aflevere korn, smør og andre produkter. Dette var besværligt for alle parter: Bonden skulle transportere det, præsten skulle opbevare og sælge det, og konflikter om kvalitet og kvantitet var uundgåelige.

Forordningen fastslog, at tienden fremover skulle betales i penge. Dette rationaliserede systemet betydeligt. Men – og her ser vi igen det godsejervenlige mønster – omregningskursen mellem naturalier og penge blev sat meget gunstigt for tiendemodtagerne. Resultatet blev, at de færreste bønder fandt det attraktivt at benytte den nye ordning. Mange fortsatte med at betale tiende i naturalier indtil den tvungne tiendeafløsning langt senere i århundredet.

Skolereformen 1814

En ofte overset, men meget vigtig reform var skolereformen af 1814, der indførte 7 års skolepligt i hele landet. Denne reform var faktisk gældende i landdistrikter visse steder så sent som omkring 1960.

Skolepligten var fundamental for moderniseringen af landbosamfundet. En læsekyndig bondestand kunne læse fagbøger om landbrugsdrift og vejledninger, føre regnskaber over deres drift, læse kontrakter og fæstebreve, deltage i offentlig debat gennem aviser, og generelt fungere som myndige, oplyste borgere.

Implementeringen var besværlig. Der skulle bygges skoler i alle sogne, ansættes lærere, skaffes bøger. Og mange bønder var skeptiske – havde de virkelig råd til at undvære børnenes arbejdskraft i syv år? Men gradvist blev systemet etableret, og dets langsigtede virkning kan næppe overvurderes.

Skolereformen viser, at landboreformerne ikke kun handlede om jord, ejendomsret og arbejdsforpligtelser, men om en samlet modernisering og civilisering af samfundet. Den oplyste, læsekyndige bonde var forudsætningen for det demokratiske, moderne Danmark.

Status 1815 – hvad var opnået?

Efter Napoleonskrigenes afslutning og Freden i Kiel 1814, hvor Danmark mistede Norge, var det tid til at gøre status. Hvad havde reformerne egentlig opnået?

Ifølge næsten alle målinger havde gårdmandsklassens situation forbedret sig markant:

Selveje: Omkring to tredjedele af bønderne var nu selvejere eller arvefæstere med quasi-ejendomsret. Dette var en revolution af ejendomsforholdene. En stor del af bondestanden havde nu sikker ejendomsret til deres jord og kunne opbygge en generationsformue.

Landsbyfællesskabet: Stort set ophævet. Det åbne landbrugs system med spredte lodder og fælles drift var erstattet af sammenhængende gårde med hegn mellem ejendommene. Hver bonde kunne råde frit over sin drift.

Retsforhold: Fundamentalt saneret. Bonden havde nu retsbeskyttelse mod vilkårlige afgifter, udsættelser og afstraffelser. Feudalsamfundets asymmetriske magt var blevet udlignet gennem retssystemet – ikke helt, men markant.

Stavnsbåndet: Helt ophævet. Fri bevægelighed var nu en realitet. Unge mænd kunne søge arbejde, hvor de ville.

Hoveriet: På de fleste godser nu fastlagt og begrænset. Selvejerne var helt fri for det. Fæsterne havde det fastlagt i kontrakter, så det ikke kunne udvides vilkårligt. Dog – og dette er vigtigt – på et højt niveau, hvilket gjorde afløsning dyr og fastholdt mange i hoveriforpligtelser i generationer endnu.

Fysisk afstraffelse: Forbudt for gårdmænd og deres koner. Dette markerede en civilisering af magtforholdet og en anerkendelse af bondens menneskelige værdighed.

Men – og dette er afgørende – **husmændenes kår var næsten uændrede eller forværrede**. Den største befolkningsgruppe havde ikke fået del i fremskridtene.

Grundloven 1849 og bondestandens politiske aktivering

Med Junigrundloven af 1849 blev Danmark et konstitutionelt monarki med en demokratisk valgt Rigsdag. Dette åbnede en helt ny fase.

Nu kunne bønderne ikke bare påvirke deres vilkår gennem økonomiske valg og lokale forhandlinger, men gennem politisk organisering og deltagelse. Bondevennernes bevægelse opstod hurtigt og organiserede gårdmændene politisk.

Og de formulerede hurtigt en klar dagsorden med fem centrale krav:

1. Hoveriets fuldstændige afskaffelse. Selvom det var reguleret, eksisterede det stadig på mange godser. Nu krævede de dets totale ophævelse.

2. Nye muligheder for fæstegods' overgang til selveje. Mange var stadig fæstere og ønskede bedre muligheder for at købe deres gårde.

3. Tvungen tiendeafløsning. Tienden, som var blevet gjort frivilligt afløselig i 1810 på ugunstige vilkår, skulle nu afløses tvungent på rimelige vilkår.

4. Skattemæssig sidestilling mellem hovedgårdsjord og bondejord. Godsernes skattefrihed var et levn fra feudaltiden og stred mod lighedsprincipper.

5. Almindelig værnepligt. Dette krav kan virke paradoksalt – hvorfor kræve militærtjeneste? Men det skal forstås i kontekst: Værnepligt var forbundet med fulde borgerrettigheder. Ved at kræve den også for højere stænder signalerede bønderne, at de så sig som ligeværdige borgere.

Disse fem krav viser, at selvom de store reformer havde ændret fundamentet, var der stadig betydelige feudale levn at rydde af vejen. Og det viser, at gårdmandsklassen nu havde fundet sin politiske stemme og var rede til at kæmpe for sine interesser gennem demokratiets kanaler.

Femte del: Kritisk analyse og konklusion

Kapitel 20: Reformernes karakter – en kritisk vurdering

Nu, efter at have fulgt reformprocessen gennem næsten et århundrede, er det tid til at træde tilbage og vurdere kritisk: Hvad var landboreformerne egentlig? Hvordan skal vi forstå dem? Og hvad kan de lære os om historisk forandring?

Myten om reformer fra oven – dekonstrueret

Den traditionelle fortælling – den "nationale myte", som Ole Feldbæk kalder den – har fremstillet landboreformerne som reformer fra oven. I denne fortælling var det oplyste konger og visionære ministre, der fra statsmagtens tinde så bondestandens elendighed, blev rørt af humanistiske idealer, og besluttede at befri bønderne. Kronprins Frederiks statskup i 1784 blev til det heroiske øjeblik, hvor de gode kræfter overtog magten. Stavnsbåndsløsningen i 1788 blev til frihedens time. Og Frihedsstøttens indskrift opsummerede det hele: "Kongen bød".

Men som vi har set gennem denne gennemgang, er dette billede et "glansbillede" – en politisk konstruktion, som samtiden skabte, og som eftertiden ukritisk har overtaget.

Virkeligheden var fundamentalt anderledes:

Strukturelle kræfter, ikke idealer, var den grundlæggende drivkraft.

Befolkningsvæksten og den internationale højkonjunktur skabte det pres og de økonomiske incitamenter, der nødvendiggjorde og muliggjorde transformationen. Uden disse strukturelle forandringer ville selv nok så mange oplyste ideer ikke have ændret noget.

Bønderne og godsejerne selv gennemførte reformerne. Som Feldbæk formulerer det: *"I alt væsentligt var det landbosamfundet, der omdannede sig selv, i et interesse- og konfliktbetonet samarbejde mellem jordens ejere og dens brugere."* Bønders køb af herregårde, de tidlige udskiftninger, overgangen til selveje – alt dette skete primært gennem private initiativer drevet af økonomiske motiver.

Staten regulerede og faciliterede mere end den skabte. Dens lovgivning var vigtig, men den kom typisk efter at udviklingen allerede var i gang. Staten justerede juridiske rammer, sikrede retsbeskyttelse, og legitimerede forandringer – men den finansierede kun en brøkdel af selvejkøbene, og den tvang ikke udskiftningen igennem.

Politikerne var pragmatiske magtmennesker, ikke idealister. Som Feldbæk skriver: *"Reformperiodens mænd – både de, der var for reformer og de, der var imod – var frem for alt politikere."* De kæmpede for at bevare statsmagts kontrol med en udvikling, de ikke havde sat i gang, og de navigerede mellem forskellige sociale gruppers interesser med det primære mål at sikre politisk stabilitet.

Lovgivningen var fundamental godsejervenlig. Dette er måske den mest kritiske indsigt. Hoveri blev ikke afskaffet, men legaliseret på højt niveau. Tiende afløsning blev gjort så dyr, at de færreste benyttede den. Udskiftningslovgivningen lod godsejeren pålægge bønderne omkostningerne og øge landgilden. Som Feldbæk konkluderer: *"Navnene under reformlovene var Bernstorffs og Reventlows. Men lovene stod i lige så høj grad i gæld til reformmodstanderne: til Schack-Rathlou og Rosenkrantz og til de vrede jyske godsejere."*

De statslige reformatorer havde begrænset handlefrihed. Enevælden var afhængig af godsejerstanden. Uden deres accept eller i hvert fald tolerance kunne lovene ikke gennemføres. Godsejernes protest i 1790 demonstrerede klart magts grænser, og det politiske kursskifte der fulgte viste, at staten måtte vige, når presset blev for stort.

Myten om reformer fra oven må derfor forkastes som historisk uholdbar. Den forenkler, glorificerer og forvrænger. Den tilskriver staten en magt og visioner, den ikke havde. Den gør bønderne til passive modtagere, selvom de var aktive agenter. Og den overser de økonomiske og demografiske strukturer, der virkelig drev udviklingen.

Hvem vandt, hvem tabte?

Men hvis reformerne ikke var oplyste statsmænds humanistiske projekt, hvem vandt og tabte så?

Gårdmandsklassen vandt – stort. Fra at være bundne fæstere uden ejendomsret, juridisk beskyttelse eller social respekt blev de til frie selvejere med juridiske rettigheder, økonomisk autonomi og politisk stemme. Deres materielle vilkår forbedrede sig markant. Deres sociale status steg fundamentalt. Dette var en reel sejr.

Men – og dette er vigtigt – det var ikke en gave fra staten. Det var noget, de selv i høj grad havde kæmpet for og betalt for. De havde købt deres gårde, investeret i udskiftning, arbejdet for forbedringer. Staten havde givet rammer, men de havde udfyldt dem.

Godsejerne tabte teoretisk, vandt praktisk. På papiret mistede godsejerne meget: retten til at stavnsbinde, det ubestemte hoveri, magten til vilkårligt at sætte fæstere ud. Halvdelen af deres fæstegårde blev solgt fra.

Men økonomisk vandt mange faktisk. De solgte fæstegårde til høje priser under højkonjunktoren. De fik deres hoveri legaliseret på det høje niveau. De kunne koncentrere deres drift på hovedgårdsjorden med ansatte husmænd som arbejdskraft. Og politisk beholdt de betydelig indflydelse – særligt gennem Landstinget efter 1849.

Reformerne var godsejervennlige netop fordi godsejerne havde magt til at kræve det. Som Feldbæk siger: *"Magten lå hos godsejerne, og der ville den også forblive i lang tid fremover."*

Husmændene tabte – totalt. Dette er reformernes mørke side. Den største befolkningsgruppe blev systematisk ofret. Deres græsningsrettigheder forsvandt. Deres arbejdsvilkår forværredes. De fik ingen juridisk beskyttelse. De kunne stadig prygles lovligt til 1848. Og deres situation forblev prekær langt ind i 1900-tallet.

Dette var ikke utilsigtet. Det var bevidst politik. Staten prioriterede at sikre gårdmandsklassens loyalitet og var villig til at ofre husmændene for dette mål. Enevælden skabte en alliance med den nye selvejerbondestand mod både det gamle godsejeraristokrati og den voksende landbrugsunderklasse.

Staten vandt politisk kontrol. Gennem reformerne lykkedes det enevælden – og senere det konstitutionelle monarki – at bryde godsejernes feudale magt og etablere direkte forbindelse mellem stat og undersåtter. Bønderne blev kongens bønder, ikke godsejerens. De stod nu i et juridisk forhold til staten gennem lov og ret, ikke gennem en feudal formidling.

Dette var måske statens største gevinst: at modernisere magtstrukturen, at erstatte feudale bånd med juridiske relationer, at skabe grundlaget for en moderne retsstat og et moderne demokrati.

Kapitel 21: De langsigtede konsekvenser – arven til moderne Danmark

Den økonomiske arv

Landboreformernes mest åbenlyse konsekvens var økonomisk. Den dramatiske produktivitetsstigning i landbruget gennem 1800-tallet havde sin rod i reformerne.

Udskiftningen, der gav sammenhængende marker og mulighed for rationel drift. Selvejertillingen, der gav bonden incitament til at investere og forbedre. Nye metoder og afgrøder, der blev mulige, når man brød landsbyfællesskabets konservative bånd. Alt dette samlet skabte et landbrug, der kunne brødføde en kraftigt voksende befolkning og producere betydelige overskud til eksport.

Fra 1880'erne udviklede dansk landbrug sig til at blive verdensførende inden for animalsk produktion – smør, æg, bacon til de britiske arbejderklasser. Dette var muligt på grund af den høje produktivitet, som havde sine rødder i reformerne. Andelsmodellen, som blev så central for dansk landbrug, forudsatte netop de små og mellemstore selvejerbrug, som reformerne havde skabt.

Den sociale arv

Måske endnu vigtigere var den sociale transformation. Bondestanden havde i 1750 været en undertrykt gruppe, bunden og umyndiggjort, uden ejendom eller rettigheder, uden respekt eller politisk stemme. I 1850 var de frie borgere med ejendom, juridiske rettigheder, økonomisk autonomi og stigende politisk indflydelse.

Denne transformation skabte grundlaget for Danmarks særlige samfundsmodel. Den brede selvejerbondestand blev fundamentet for et stabilt demokrati. I modsætning til mange europæiske lande, hvor social ulighed og klassekonflikter førte til revolutioner og borgerkrige, udviklede Danmark sig relativt fredeligt.

Dette skyldtes ikke kun reformerne – men reformerne havde skabt en bred middelklasse på landet med egeninteresse i systemets stabilitet. Gårdmændene havde noget at miste og noget at forsvare. De blev derfor en konserverende kraft – ikke i betydningen reaktionær, men i betydningen tilhænger af gradvis udvikling frem for voldelig omvæltning.

Den kulturelle arv

Reformerne skabte også en kulturel transformation og en ny dansk selvforståelse.

Den frie, selvejende bonde blev idealiseret i dansk kultur. Grundtvig og folkehøjskolebevægelsen byggede deres vision om det danske folk på netop denne figur: den oplyste, frie bonde som fundamentet for nationen. Ikke adelen, ikke embedsmandsklassen, men bonden blev hjertet i den danske identitet.

Denne bondekultur – med vægt på selvstændighed, flid, fællesskab (selvom fællesskabet var blevet transformeret fra landsbyfællesskab til frivillige foreninger), nøjsomhed og jævnhed – kom til at præge dansk mentalitet dybt. Antiaristokratisme, skepsis over for store forskelle, værdien af "det jævne" – alt dette har rødder i den bondkultur, reformerne hjalp med at skabe.

Og endelig – sprog og national identitet. Det var netop i denne periode, fra slutningen af 1700-tallet og gennem 1800-tallet, at dansk begyndte at erstatte tysk som kultursprog i eliten, og at dansk national identitet blev formuleret i modsætning til tysk. Den frie danske bonde blev symbolet på det særlige danske i modsætning til det tysk-feudale.

Den politiske arv

Politisk skabte reformerne grundlaget for det moderne danske demokrati. Ved at bryde det feudale system og skabe direkte juridiske forhold mellem stat og borgere lagdes fundamentet for retsstaten. Ved at give bønderne ejendom og juridiske rettigheder skabtes forudsætningerne for politisk deltagelse. Og ved at etablere en bred middelklasse sikres stabilitet.

Efter 1849 blev gårdmændene gennem Venstre den dominerende politiske kraft på landet. Kampen mellem Venstre (bønderne) og Højre (godsejere og borgerskab) blev den centrale politiske konflikt gennem sidste halvdel af 1800-tallet. Denne kamp var en direkte arv fra landboreformerne – fra det uafsluttede opgør mellem den gamle og den nye orden.

Og gradvist, gennem parlamentarisk kamp snarere end revolution, gennemtvang bønderne de sidste feudale levns ophævelse: fuldstændig hoveriafløsning, tvungen tiendeafløsning, skattemæssig lighed. Det, reformerne havde efterladt uafsluttet, blev fuldført gennem demokratisk politik.

Den internationale betydning

I international sammenligning var de danske landboreformer bemærkelsesværdigt tidlige og omfattende. Mens mange europæiske lande først afskaffede feudale forhold efter revolutioner (Frankrig 1789, Tyskland 1848, Rusland 1861), skete det i Danmark gennem reformer – ganske vist ikke rent fra oven, som myten hævder, men gennem en kombination af statslig regulering, private initiativer og økonomiske markedskræfter.

Dermed undgik Danmark de voldsomme sociale konflikter, der prægede meget af Europa. Men det betød også, at reformerne fik en mere konservativ karakter. Gamle magtstrukturer blev ikke helt smadret, men gradvist transformeret. Godejerstanden mistede ikke alt, men beholdt betydelig indflydelse.

Man kan diskutere, hvad der var bedst – den revolutionære brætte tabel eller den gradvise transformation. Men for Danmark fungerede den gradvise vej. Den skabte stabilitet samtidig med modernisering, bevaring af kontinuitet samtidig med fundamental forandring.

Kapitel 22: Afsluttende refleksioner – historiens lektioner

Reformerne som historisk proces

Når vi nu ser tilbage på landboreformerne 1750-1850 med kritisk blik, hvad ser vi så?

Vi ser en kompleks historisk proces, hvor mange faktorer samvirkede: strukturelle økonomiske og demografiske kræfter, aktive agenter (bønder, godsejere, politikere), institutionelle rammer (enevælden, retssystemet, ejendomsretten), ideologiske strømninger (oplysningens humanisme, nationalisme), og ikke mindst tilfældige begivenheder.

Vi ser ikke en lineær fremskridtsfortælling, men en proces præget af konflikter, tilbageslag, kompromiser og utilsigtede konsekvenser. Struensees radikalisme, der førte til reaktion. Guldbergs konservatisme, der skabte modpres. Godsejernes modstand i 1790, der tvang et kursskifte. Alt dette viser, at historie ikke er en glat, forudbestemt udvikling, men en åben proces formet af kamp og forhandling.

Vi ser, at forandring kan komme fra flere retninger samtidig. Staten reformerede fra oven – men dens handlefrihed var begrænset. Bønderne reformerede fra neden – gennem bondekøb, egen udskiftning, forhandlinger om selveje. Godsejerne reformerede af økonomisk interesse – gennem hovedgårdsomlægning, salg af fæstegårde, frivillig hoveriafløsning. Og markeds kræfter – høje priser, tilgængelig kredit – drev udviklingen på tværs af alle disse aktører.

Magt, interesser og moral

Reformerne viser også det komplicerede forhold mellem magt, interesser og moral i historien.

De blev ikke gennemført af heltemodige idealister, der kæmpede for retfærdighed mod egoistiske godsejere. De blev gennemført af politikere, der balancerede forskellige interesser og søgte at bevare magt og stabilitet. Godsejerne var ikke onde feudalherrer, men rationelle økonomiske aktører, der forsvarede deres interesser. Bønderne var ikke passive ofre, men aktive agenter, der forfulgte deres egne mål.

Moralske argumenter – om frihed, rettighed, menneskeværd – spillede en rolle i den offentlige legitimering af reformerne. Men den grundlæggende drivkraft var økonomiske interesser og strukturelle nødvendigheder. Og den konkrete udformning blev bestemt af magtforhold, ikke af idealer.

Dette er måske en desillusionerende indsigt. Vi vil gerne have heltefortællinger om det gode, der sejrede over det onde. Men historien er sjældent så enkel. Og at forstå dens kompleksitet – at se hvordan magt, interesser, strukturer og ideer samvirker – er vigtigere end at have heroiske myter.

Vindere og tabere

Reformerne havde vindere og tabere. Gårdmandsklassen vandt stort – men ikke fordi de blev "befriet" af godhjertede statsmænd, men fordi de selv kæmpede for og betalte for deres forbedringer inden for rammer skabt af strukturelle muligheder.

Husmændene tabte – ikke ved et uheld, men fordi de systematisk blev ofret i den politiske prioritering. Staten valgte at sikre gårdmandsklassens loyalitet på husmændenes bekostning. Dette var kynisk magtpolitik, ikke humanitær reformiver.

Denne indsigt bør gøre os forsigtige med ukritisk at fejre "reformerne". Ja, de forbedrede gårdmændenes vilkår markant. Ja, de moderniserede dansk landbrug. Ja, de lagde grundlag for demokrati og velstand. Men de gjorde det på bekostning af en stor gruppe, der blev systematisk forsømt.

Strukturer og aktører

Endelig viser reformerne det produktive i at kombinere strukturel og aktørorienteret historieskrivning.

Den strukturelle analyse – befolkningsvækst, højkonjunktur, økonomiske incitamenter – er uundgåeligt for at forstå, hvorfor forandring var nødvendig og mulig. Uden disse strukturelle kræfter ville ingen mængde af god vilje have ændret noget.

Men aktøranalysen – hvad gjorde konkrete bønder, godsejere, politikere, hvordan forhandlede de, hvilke valg traf de – er lige så nødvendig for at forstå, hvordan forandringen faktisk skete og hvilken form den tog.

Strukturer sætter betingelser og skaber muligheder. Men det er aktører, der handler inden for disse betingelser og realiserer (eller ikke realiserer) disse muligheder. Og deres handlinger, konflikter og valg former den konkrete historiske udvikling.

Konklusion: En transformation i perspektiv

De danske landboreformer 1750-1850 udgør en af dansk histories mest fundamentale transformationer. I løbet af omkring et århundrede gik Danmarks landbosamfund fra at være feudalt organiseret omkring binding, fællesskab og hoveritvang til at være baseret på selveje, individuel autonomi og markedsorientering.

Men som vi har set, var dette ikke historien om "kongen der bød" eller om "oplyste statsmænd der befriede bondestanden". Det var en langt mere kompleks proces drevet af:

Strukturelle kræfter: Befolkningsvækst og international højkonjunktur skabte nødvendighed og mulighed for transformation.

Aktive bønder: Gennem bondekøb, egen udskiftning og selvejerkøb drev bønderne selv meget af udviklingen.

Rationelle godsejere: Gennem hovedgårdsomlægning, frivilligt salg og tilpasning til nye økonomiske realiteter transformerede godsejerne systemet indefra.

Pragmatiske politikere: Gennem forsigtig lovgivning, der balancerede forskellige interesser og tilpassede sig magtforhold, faciliterede og regulerede staten udviklingen.

Resultatet var imponerende for gårdmandsklassen: I 1750 var næsten alle bundne fæstere uden ejendom eller rettigheder. I 1850 var to tredjedele selvejere med juridisk beskyttelse, økonomisk autonomi og politisk stemme. Landskabet var transformeret, produktiviteten kraftigt øget, en ny bondekultur født.

Men resultatet var også brutalt for husmændene: Systematisk forsømt, bevidst ofret, deres situation forværret snarere end forbedret. Den pris, gårdmændene betalte for deres befrielse, blev i høj grad væltet over på landbosamfundets underklasse.

Og resultatet var kompromis for godsejerne: De mistede retten til stavnsbånd, ubegrænset hoverikontrol og halvdelen af deres fæstegårde. Men de fik høj betaling for salg under højkonjunktoren, deres hoveri legaliseret på højt niveau, og de beholdt politisk betydelig indflydelse.

Landboreformerne var således ikke en utvetydig sejr for det gode over det onde, ikke en heroisk befrielse af de undertrykte. De var en kompleks samfundstransformation, hvor forskellige grupper vandt og tabte forskelligt, hvor reformer blev til i samspil mellem strukturer og aktører, hvor idealer mødtes med interesser, og hvor pragmatisme ofte sejrede over principper.

Men trods alle kompleksiteter og modsigelser skabte reformerne fundamentet for det moderne Danmark. De brød det feudale system og lagde grunden for retsstat og demokrati. De skabte en bred bondestand med egeninteresse i stabilitet. De moderniserede landbruget og muliggjorde økonomisk vækst. Og de formede en bondekultur og national identitet, der præger Danmark den dag i dag.

Som historiske processer kan landboreformerne lære os vigtige lektioner: At forandring sjældent kommer rent fra oven eller rent fra neden, men gennem kompleks samvirken mellem mange faktorer. At strukturer sætter betingelser, men at aktører former udviklingens konkrete form. At magt og interesser ofte taler højere end idealer, men at idealer stadig spiller en rolle i at legitimere og forme forandring. Og at enhver stor transformation har vindere og tabere – også selv når den overordnet kan fejres som fremskridt.

Når vi i dag ser tilbage på landboreformerne, bør vi hverken ukritisk fejre dem som heroiske bedrifter eller afvise dem som elitefænomener uden betydning. Vi bør se dem for, hvad de var: En kompleks, modsætningsfyldt, men fundamental transformation, der

på godt og ondt skabte grundlaget for det samfund, vi kender i dag. Og ved at forstå deres virkelige karakter – ikke myten, men realiteten – får vi både et mere præcist historisk billede og vigtige perspektiver på, hvordan samfundsforandring sker, hvem der vinder og taber, og hvilken pris forandring kræver.

Tillæg.

Som efterkommer efter de såkaldte kartoffeltyskere har jeg måttet vænne mig til manglende eller mangelfulde omtale af hedekolonisationen i midten af 1700-tallet. Dette gælder selv i digre landbrugshistoriske værker. Nedenfor følger denne cirka 1 side lange omtale i et værk på 480 sider - hvoraf kun ca. ½ side "behandler" kolonisterne.

Feudalisme. Godsejernes relation til bønderne omtales ofte ved brug af dette ord. Dette er egentlig helt forkert. Derfor tillægget med en forklaring.

1. Hedekolonisation, nyopdyrkning.

Forordningen af 8. marts 1760 for Jyllands fire stifter omtalte ikke blot, som forordningerne for Øerne 1758-59, overdrev og deslige fælles marker, men også **de såkaldte heder**. Det blev ligesom tidligere betonet, at den, der indhegnede, måtte give afkald på forholdsmæssig græsning på jorder, der vedvarende lå hen til fællesgræsning. M.h.t. *deling og indhegning af hedejord* skulle det iagttages, at *"den vedkommende dermed ikke går de almindelige heder nærmere, end hans ejendoms rettigheder strækker sig, såfremt han ikke agter derpå bøndergårde straxen at lade opbygge"*; hertil kunne der gennem amtmanden indhentes kgl. bevilling. Til indhegning var stengærder at anbefale, *"hvor sten dertil findes eller bekvemmelig kan indsamles"*, men da der jo i Jylland ofte savnedes gærdsel, kunne grøfter og solide jorddiger belagt med græstørv anbefales. Dog burde der *"efter omstændighederne plantes og opfædes levende gærder af torn, enebær, alm, avnbøg, pil, hylde, hassel eller andet deslige"*.

Regeringen havde allerede i 1723 indbudt til en *jysk hedekolonisation*. Nu blev det alvor. 1751 nedsattes en kommission, der skulle undersøge mulighederne for hedeopdyrkning. Der kom dog først gang i sagen, da den tyske legationsråd J. F. W. Moritz i 1759 foretog en art hvervekampagne, der lokkede kolonister (ikke alle var landbrugere) fra det fattige Pfalz til *"ødeliggende distrikter"* i Jylland. De fik løfter om rejsepenge, bolig og jord samt 20 års afgiftsfrihed og visse kirkelige friheder. På Alheden syd for Viborg blev der da 1760-61 bosat 213 familier og på Randbøl hede nær Vejle 86, i alt ca. 1150 personer af såvel luthersk som reformert og katolsk trosretning. De fik som i deres hjemlande (en del kom fra Hessen) lov at bo i *"huse bygt i en gade"*, på Alheden i 6 nye store landsbyer, på heden ved Randbøl i 3, alle med kongelige navne foruden et "Moltkenberg"!

Regeringen skaffede kolonisterne brødkorn og udsæd, besætning og inventar. Hver familie fik et par stude til opløjning af heden, desuden 1 ko og en del får. Husene blev indrettet til 2 familier, der hver fik *"en skikkelig stue, køkken, spisekammer og forstue, stald og lade"*. Med kornavl gik det dårligt, og kløverdyrkning mislykkedes, men tyskerne anlagde haver med forskellige slags kål, ærter, hør m.m. Hedejorden egnede sig godt for den **kartoffelavl**, som de tyske kolonister skulle få navn efter, og danske bønder i omegnen lærte dem kunsten af. Med datidens dårlige love og svage trækkraft var hedeopdyrkning dog for svær en opgave, og allerede 1763-65 drog flertallet af kartoffeltyskerne skuffede bort; kun godt 60 familier blev tilbage. En del jyske bønder rykkede senere ind, hjulpet med bygninger og besætning, sæde og fødekorn; i mange år blev de også fri for skatter og soldaterudskrivning. Den tyske kolonisation prægede dog Alheden, hvor de indvandrede sprog og skikke holdt sig i generationer. Mindre betydning fik indflytningen til Randbøl hede, hvor Rentekammerets opgivelse af sagen i 1765 nærmest kom som et frihedsbrev for de relativt få, der var tilbage.

Kilde: Fridlev Skrubbeltrang, "Det danske Landbosamfund 1500-1800", side 282-83, Dansk historisk Forening, 1978.

2. Feudalisme: Godsejere vs. bønder.

Umiddelbart kan forholdet mellem godsejere og bønder ligne feudalisme. Bønderne var bundet til jorden, de ydede arbejde til herremanden, og samfundet var standsopdelt. Men forskellen ligger i den politiske og juridiske ramme.

Klassisk feudalisme – som man kender den fra middelalderens Europa – byggede på lensforhold. Kongen gav jord (len) til adelsmænd mod militærtjeneste og troskab. Magten var decentral, og lensherren havde vidtgående selvstændig myndighed. Bønderne kunne være livegne og var i praksis underlagt herremandens jurisdiktion.

I 1700-tallets Danmark var situationen en anden. Siden 1660 havde landet været enevældigt monarki. Under for eksempel Christian 7. var staten centraliseret, og godsejerne var ikke selvstændige lensherrer, men undersåtter under kongens lovgivning. Godserne var privat ejendom – ikke len givet mod tjeneste.

Bønderne var heller ikke livegne i klassisk forstand. Stavnsbåndet begrænsede deres bevægelsesfrihed, men det var et statsligt påbud, ikke et privat herremandskrav. Det blev indført af hensyn til militær og arbejdskraft, ikke som led i et lenssystem.

Dermed kan man sige: Danmark havde feudale træk i sociale relationer, men ikke feudalisme som politisk system.

Hvordan så det ud i Danmark før reformerne?

I 1700-tallet – fx under Christian 7. – var Danmark et enevældigt monarki (indført 1660).

Det betyder:

- Kongen havde den øverste magt
- Staten var centraliseret
- Godsejerne var underlagt kongens lovgivning

Bønderne var ganske vist underlagt:

- Stavnsbånd (indført 1733)
- Hoveri
- Fæsteforhold

Men de var **ikke livegne i middelalderlig forstand**, og godsejerne havde ikke selvstændig politisk magt på samme måde som i et feudalt system.

Forskellen kort fortalt

Feudalisme	Dansk landbrug før reformerne
Svag centralmagt	Stærk enevældig stat
Len mod militærtjeneste	Godser som privat ejendom
Livegenskab	Stavnsbånd (mildere form for binding)
Lokal herremagt	Godsejere under kongens kontrol

Den afgørende forskel er altså, at Danmark i 1700-tallet var en **centraliseret stat**, ikke et feudalt lenssamfund.

Hvorfor taler man alligevel om "feudale træk"?

Fordi:

- Bønderne ejede ikke jorden
- De skulle yde hoveri
- Der var stor social og økonomisk ulighed

Men systemet var snarere et **godssystem under enevælden** end egentlig feudalisme.

Se også [denne artikel hos LEX](#).

3. Ejer- og brugerforholdene

Jordens ejere

Danmark var et landbrugssamfund. Gennem hele 1700-tallet levede 80 procent af befolkningen på landet. 10 procent boede i de 67 små til dels meget små - købstæder, hvis økonomi stod og faldt med, hvad landbruget i byens opland havde at sælge og købe. Kun i København, hvor de sidste 10 procent af den samlede befolkning levede, træffer vi en økonomi, der stod i et mere selvstændigt forhold til landbruget: med hof, centraladministration, garnison og flåde, universitet, handelskompagnier og tilløb til en industri.

For overhovedet at forstå dette samfund er det af afgørende betydning at vide, hvem der ejede selve produktionsgrundlaget: landets jord.

I 1680'erne havde den danske enevælde gjort en kraftanstrengelse. Målet var skatter. Midlet havde været en omhyggelig opmåling af det samlede landbrugsareal af ager og eng samt en vurdering af de enkelte ager- og engstykkers ydeevne. Resultatet blev Christian 5.s store matrikel fra 1688, hvor kombinationen af arealopmåling og bonitetsvurdering blev udtrykt i det tekniske begreb: tønder hartkorn. I det korte åremål fra 1688 til 1700 skete der kun meget beskedne forskydninger i ejendomsforholdene, og hartkornstallene fra 1688 giver derfor et dækkende billede af, hvem der ejede Danmarks jord i året 1700.

Tabel 2 Jordens ejere 1688-1700

Jordfordelingen 1688	Tønder hartkorn	%
Kronen	88.682	24,0
Præste-, kirke- og hospitalsjord	27.014	7,0
Universitet og skoler	9.704	2,5
Godser	226.142	61,0
Jordegne bønder	5.947	1,5
Købstadsjorder	5.912	1,5
Bornholm	8.296	2,5
I alt	371.697	100.0

Situationen ved år 1700 er et øjebliksbillede. Karakteristisk for ejendomsstrukturen var det, at kronen gennem 1700-tallet gradvist afhændede sit gods, og at størstedelen af det tidligere krongods blev købt af godsejere. Både under Frederik 4. og Christian 6. blev der bortsolgt gods - under Christian 6. således det samlede bornholmske krongods til bondeselveje. Men de store krongodssalg fandt sted i 1760'erne og 1770'erne, på et

tidspunkt hvor underskud på statsbudgettet tvang kronen til at sælge ud, og hvor den overvejende del af de gamle rytterdistrikter blev omdannet til godser med hoveripligtige fæstebønder. Omkring 1780 - umiddelbart før landboreformerne radikalt ændrede ejendomsfordelingen ejede godsejerne mellem 75 og 80 procent af Danmarks jord.

Konkret betød det, at langt den overvejende del af den danske landbrugsjord var samlet under godt 700 privilegerede hovedgårde samt et mindre antal proprietærgårde, der især lå i Jylland. Men i virkeligheden var ejendomsconcentrationen endnu mere udtalt. Mange godsejere ejede nemlig flere godser, og mange var endvidere knyttet sammen gennem slægtskab eller ægteskab. Mod slutningen af 1700-tallet, hvor jorden var samlet på de færreste hænder, var henved fire femtedele af landbrugsjorden ejet og kontrolleret af nogle få hundrede familier.

Og det var ikke kun jorden, denne lille gruppe ejede. Godsejeren ejede tillige godsets husmandshuse samt fæstegårdenes bygninger, landbrugsredskaber og besætning. De mennesker, der levede i fæstegårdene og i fæstehusene, betalte for det med landbrugsprodukter, penge og arbejde. De var efter loven forpligtede til at vise godsejeren hørighed og lydighed, og de havde ikke lov at forlade godset uden hans tilladelse. Det var til godsejeren, de skulle indbetale deres skatter og afgive deres unge mænd til soldatertjeneste. Normalt var det godsejeren, der ejede sognets kirke og afgjorde, hvem der skulle være sognets præst. Og når det gjaldt ret og retfærdighed i lokalsamfundet, førte godsejeren det store ord. Vælger man at anlægge et klassebegreb og spørge om ejendomsretten til produktionsmidlerne, var 1700-tallets danske samfund et godssamfund.

Jordens brugere

De mennesker, der levede på godsejerens jord og som brugte hans jord, var langt fra nogen ensartet social gruppe. Landbefolkningen bestod - som den havde gjort i århundreder - af gårdmandsfamilier, husmandsfamilier, landarbejderfamilier, ugifte tjenestefolk samt den gruppe, tiden kaldte de fattige: mennesker, hvis arbejdskraft landbruget ikke havde brug for, eller som på grund af sygdom og alder var ude af stand til at arbejde.

Omkring 1700 var de henved 60.000 gårdmandsfamilier landbosamfundets største befolkningsgruppe. Men også hér er der tale om et frosset billede. 1700-tallets store befolknings-vækst ændrede afgørende forholdet mellem landbosamfundets grupper. Antallet af gårdmandsfamilier holdt sig stort set konstant. Væksten blev i alt væsentligt koncentreret inden for landbosamfundets grupper under gårdmandsniveau.

Den afgørende årsag til den markante forskydning i landbosamfundets sociale struktur var, at antallet af bondegårde lå fast. Det dyrkede areal kunne ikke bære flere bondegårde, såfremt gårdmandsfamilien skulle kunne leve, svare afgifter og hoveri til godsejeren og

betale skatter til kongen. Det gamle samfund rådede ikke over jordreserver, som kunne inddrages og pløjes op, når befolkningen voksede. Overdrevene lå der ganske vist, men både godserne og bondegårdene var alt for afhængige af græsningen til kreaturerne til, at det var muligt at udvide det dyrkede areal væsentligt ad den vej.

Hovedstaden og købstæderne formåede kun at opsuge en del af befolkningsvæksten, og udvandringsmuligheder eksisterede reelt ikke i 1700-tallet. Resultatet var derfor forudsigeligt. Det var landbefolkningens laveste lag, der måtte vokse. Mest markant viste det sig i forholdet mellem gårdmændene og husmændene. På Sjælland var der omkring 1700 fire gårdmænd for hver tre husmænd, men omkring 1800 var der dobbelt så mange husmænd som gårdmænd. I det øvrige land gik udviklingen knap så stærkt, men ved 1700-tallets slutning var forholdet mellem gårdmænd og husmænd på landsplan som to til tre. Over for de 60.000 gårdmandsfamilier stod der 90.000 husmands- og landarbejderfamilier. Og husmands- og landarbejdergruppen fortsatte med at vokse ind i det følgende århundrede.

Mens 1700-tallets Danmark - når det gjaldt ejendomsretten til jorden var et udpræget godssamfund, bliver billedet et andet, når vi spørger om brugen af jorden. Af det enkelte gods jordtilliggende blev kun henvend en tiendedel drevet direkte under hovedgården, og arbejdskraften var her i alt væsentligt de hoveripligtige fæstebønder og deres tjenestefolk. De ni tiendedele lå under fæstegårde, der blev drevet af gårdmanden og hans tjenestefolk. Lægger man derfor et brugskriterium til grund, var 1700-tallets Danmark et bondesamfund.

Konflikt og balance

Umiddelbart skulle man forvente, at et samfund med så vældig en ufrihed og ulighed ville have været ude af stand til at fungere. Europas historie er jo rig på bondeuroligheder og bondeoprør, og der er ingen grund til at antage, at den danske bonde var gjort af et specielt tålsomt stof. Men det gamle samfund fungerede, og havde gjort det i århundreder. Landsbyfællesskabet gik i hvert fald tilbage til den tidlige middelalder, og 1700-tallets fæstevæsen var udviklet i senmiddelalderen.

Når dette samfund ikke eksploderede, skyldes det, at det rummede et sæt fintmærkende balancemekanismer, som regulerede forholdet mellem en godsejer og hans fæstebønder, og som begge parter respekterede og udnyttede. Og i deres dagligdag i landsbyen - var bønderne ikke de små, men de store. Her var det bonden, der var husbond og arbejdsgiver.

Godsejeren ejede gårdmandsfamiliens eksistensgrundlag: fæstegården. Men godsejeren havde ikke uindskrænket rådighed over sin ejendom. Loven forbød ham således at nedlægge sine fæstegårde og lægge deres jord under hovedgårdsdriften. selv om dette ud

fra et økonomisk synspunkt ville være mest fordelagtigt for ham. Den lov kendte bonden også, og han vidste, at lovgivningen udtrykkeligt præciserede, at et fæste var livsfæste. Bonden var garanteret sin gård på livstid, hvis han opfyldte vilkårene i sit fæstebrev: ydede sin landgilde, betalte sine skatter, udførte sit hoveri, holdt gården ved lige og i øvrigt udviste hørighed og lydighed over for godsejeren og hans repræsentanter.

Spørgsmålet er selvsagt hér som i så mange andre sammen hænge, om lovgivningen blev efterlevet? I 1600-tallet var fæstegårde og hele landsbyer blevet nedlagt. Men fra begyndelsen af 1700-tallet synes forbuddet at have været håndhævet

4. Kronologisk oversigt: De danske landboreformer 1660–1880

Baseret på: De danske landboreformer fra 1750 – syntese (©Jørgen Riis Johansen, februar 2026)

Årstal	Begivenhed(er)
1660	Enevældet indføres i Danmark – kongen overtager den øverste magt; godsejerne er herefter underlagt kongens lovgivning
1688	Christian 5.s store matrikel: opmåling af landbrugsjord og vurdering af ydeevne (tønder hartkorn)
1700-1746	Langvarig lavkonjunktur: Faldende kornpriser presser landbruget; godsejerne i krise
1701	Landmilitsen indføres – godserne forpligtes til at stille soldater
1702	Frederik 4. ophæver vornedskabet (dog kun for drenge født efter 1699)
1720	Afslutning af Den Store Nordiske Krig – kornpriserne falder brat
1723	Regeringen indbyder til jysk hedekolonisation (uden umiddelbar effekt)
1730	Landbrugskrise – Christian 6. (1730–1746) kommer på tronen; tvangssalg af godser stiger
1731 (5. marts)	Christian 6. forbyder bønder og karle at forlade godset uden tilladelse
1733 (4. februar)	Stavnsbåndsforordningen: mænd 14–36 år (senere 4–40 år) bindes til fødesognet
1735 (4. juli)	Kornmonopolet: forbud mod import af fremmed korn til Danmark og Norge
1739	Skærpet stavnsbånd: karle der nægter fæste kan sendes til militærtjeneste
1741	Hoverigrænsen ændres til én militsmænd pr. 40 tønder hartkorn (fra 60)

ca. 1740'erne	Befolkningsvækst for alvor i gang; fra 1750 til 1800 stiger befolkningen med ca. 1/3
ca. 1745–	Højkonjunktur sætter ind: Kornpriser stiger markant; godsejerne øger hoveriet drastisk
1751	Kommission nedsat til at undersøge mulighederne for hedeopdyrkning i Jylland
1757 (26. november)	Moltkes Landvæsenskommission nedsættes – fokus på jordfællesskab mellem godsejere. Den første landbokommission.
1757–1764	"Danmarks og Norges økonomiske Magazin" udgives – livlig debat om landbrugsreformer
1758–1760	Love vedtages om udskiftning af jordfællesskab mellem godser (men svag implementering)
1759–1761	Ca. 1.150 tyske kolonister ("kartoffeltyskere") bosættes på Alheden og Randbøl hede
1760 (Hørsholm)	Enkedronning Sophie Magdalenes gods – bønderne tilbydes arvefæste; hoveri afløses af pengeafgift (pionervirksomhed). Eksempel på frivillige reformer.
1763	Den tyske forstmand J.G. von Langen indfører rationel skovdrift i Nordsjælland
1763–1765	Flertallet af de tyske kolonister forlader Danmark skuffede; ca. 60 familier forbliver
1765 (Bernstorff gods)	J.H.E. Bernstorff sælger gårde til bønderne, afløser hoveriet og gennemfører udskiftning – modelreformer
1766 (krongodset)	Bønder på krongodset vest for København modtager arvefæsteskøder
1766	Tronskifte: Frederik 5. dør – ny reformtilgang under Christian 7.
1767	Stampes kommission nedsættes – første gang staten officielt mål om at lette bondestandens vilkår. Den anden landbokommission. (4 forordninger)
1768	Bønder på Falster klager til myndighederne over godsejers ekstreme hoveri (265 dage/år)
1769 (6. maj)	Hoveriforordning: hoveriet skal specificeres i reglement pr. gods (ikke vilkårligt)
1769 (13. maj)	Forordning: målet er fæstegodsets overgang til selveje – første officielle erklæring herom
1769 (6. juni)	Amnesti for godsejere der tidligere ulovligt havde inddraget bøndergods

1769 (28. juli)	Fortsat arbejde med ophævelse af jordfællesskab
1770 (15. september)	Struensee udnævnes til geheime-kabinetschef – de facto regent
1771 (20. februar)	Struensees hoveriforordning: konkrete grænser for hoveri (max 48 spand- + 96 gangdage/år)
1772 (januar)	Paladsrevolution: Struensee arresteres og henrettes i april; hoveriforordningen ophæves
1772–1784	Guldbergs reaktion: konservativ kurs – ubestemt hoveri genindføres
1773 (12. august)	Forordning genindføres ubestemt hoveri – Struensees reform tilbagerulles
1781 (23. april)	Udskiftningsforordning under Guldberg: teknisk udskiftning tilladt, men sociale strukturer bevares
1784 (14. april)	Kronprins Frederiks fredelige statskup – Guldberg afskediges; ny reformregering
1784 (november)	Den lille Landbokommission nedsættes: reformer på det nordsjællandske krongods
1786	Den kongelige Kreditkasse oprettes til lån til selvejerkøb
1786 (11. juli)	Den store landbokommission nedsættes med bredt mandat
1787 (8. juni)	Forordning om fæsteskitte og udsættelse – retsbeskyttelse styrkes; træhest, hundehul og halsjern forbydes
1788 (20. juni)	Stavnsbåndsløsningen: stavnsbåndet ophæves gradvist; fuldt bortfald 1. januar 1800
1788 (15. august)	Ceremoni på Frederiksborg Slot: 14 krongodsbønder modtager arvefæstesked af Reventlow
1789–1791	Hoverikrise: Bønder i Østjylland vægrer sig kollektivt mod at yde hoveri
1790 (juni)	102 jyske godsejere organiserer protest ved Snapstinget i Viborg mod reformpolitikken
1790 (august)	Godsejernes klageskrift overrækkes kronprinsen ved brylluppet – politisk kursskitte følger
1791 (sommer)	Kammerherre Beenfeldt bøde på 2.000 rdl.; Lüttichau mister kammerherrenøgler
1791 (24. juni)	Plakat om hoveri: frivillige overenskomster – hoveri legaliseres på det høje niveau

1792-97	Frihedsstøtten rejses i København til minde om stavnsbåndsløsningen
1792 (15. juni)	Udskiftningsforordning: godsejeren kan pålægge bønderne rentebyrde og genforhandle landgilde
ca. 1780–1815	Ca. 25.000–30.000 gårde går fra fæste til selveje (ca. 700–850 gårde pr. år)
1795	Kongelige hoverikommissioner nedsættes for godser uden frivillige overenskomster
1795 (Årslev)	Landsbyen Årslev udskiftes og udflyttes (korteks. i paperet)
1797	Den Almindelige Enkekasse tillades at udlåne til bønderkøb
1799 (6. december)	Den store hoveriforordning: "Gårdfæsterens hoveri skal være og forblive bestemt" – godsejernes sejr
1800 (1. januar)	Stavnsbåndet endeligt ophørt for alle
1805	Fredskovforordningen: Stat får effektive midler til at regulere privatskovene
1807–1814	Napoleonskrigene: Danmark på fransk side; britisk bombardement af København; handel og eksport kolliderer
1810 (8. januar)	Tiendeforordning: tienden kan betales i penge (men omregningskurs gunstig for kirken – få benytter det)
1813	Statsbankerot: papirpengene mister værdien; mange nybagte selvejere kan ikke betale gæld
1814	Freden i Kiel: Danmark mister Norge
1814	Skolereformen: 7 års skolepligt indføres i hele landet
ca. 1820'erne	Højkonjunktoren slutter; kornpriser falder; selvejkøb ophører; mange gårde på tvangsauktion
1848	Fysisk afstraffelse af husmænd endeligt forbudt (gårdmænd fritagedes allerede 1791)
1849 (5. juni)	Grundloven vedtages – Danmark bliver konstitutionelt monarki med demokratisk Rigsdag
1849 (28. maj)	Forordning: husmænd må ikke prygles; mulighed for hoveriafløsning indføres (dog begrænset)
ca. 1850–	Bondevennernes bevægelse opstår; gårdmænd organiseres politisk og rejser krav om fuld hoveriafløsning, selveje, tiendeafløsning m.v.

ca. 1880'erne–

Dansk landbrug verdensførende i animalsk produktion (smør, æg, bacon til England) – arven fra reformerne

Kilder:

Ole Feldbæk: **"Den Lange Fred 1700-1800"**, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 9, Gyldendal 1992

Erling Olsen: **"Danmarks Økonomiske Historie siden 1750"**, Gads Forlag 1967.

Benito Scocozza og Grethe Jensen: **"Danmarkshistoriens hvem, hvad og hvornår"**. samt diverse opslag på Nettet.

Fridlev Skrubbeltrang: **"Det danske Landbosamfund 1500-1800"**, side 282-83, Dansk historisk Forening, 1978.

©Jørgen Riis Johansen
Esbjerg, februar 2026.